

Analysis of the Collective Action of National, Religious and Left-Wing Parties between Two Coups on 16 - 19 August 1953 (Case Study: Iran Party, Fada'iyān-e Islam Society and Tudeh Party of Iran)

Mohammad Jafar Begloo^{✉1}, Mojtaba Soltani Ahmadi², Alireza Alisofi³, Hoshang Khosrobeigi⁴

1. Phd at the Department of The History of Iran after Islam, Payame Noor University (PNU), Tehran, Iran. Email:

mjbegloo68@student.pnu.ac.ir

2. Associate Professor at the Department of The History and Civilization of Islamic Nation, Payame Noor University (PNU), Tehran, Iran. Email: msoltani94@pnu.ac.ir

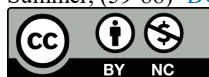
3. Associate Professor at the Department of The History, Payame Noor University (PNU), Tehran, Iran. Email:

ar.sofi@pnu.ac.ir

4. Professor at the Department of The History, Payame Noor University (PNU), Tehran, Iran. Email: kh_beagi@pnu.ac.ir

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article Article History: 12, February, 2025 In Revised Form: 2, May, 2025 Accepted: 14, June, 2025 Published Online: , September 20, 2025 Keywords: National Oil Movement, Iran Party, Fada'iyān-e Islam Society, Tudeh Party, August 19, 1953 Coup.	Iran's national oil movement is one of the most important and influential events in Iran's contemporary history. This event has influenced the events after it. The present article analyzes the collective action of national, religious, and left-wing parties (with a focus on the Iran Party, Fada'iyān-e Islam Society, and Tudeh Party of Iran) between the two coups on 16 - 19 August 1953. Charles Tilly's "Resource Mobilization" theory is employed to explain the behavior of these political groups and analyze their actions. The data collection method is based on library and documentary research, while the data analysis follows a historical approach with a descriptive-analytical perspective. The aim of this study is to identify the behavioral patterns of the three mentioned political groups (the Iran Party, Fada'iyān-e Islam Society, and Tudeh Party of Iran) on 16 - 19 August 1953, and to answer the question: Why, despite favorable conditions following the failure of the August 16 coup, did these claimant groups fail to achieve their objectives? The research findings indicate that these political groups were unable to engage in effective collective action during the period between the two coups due to the absence of an influential organizational structure, failure to utilize various resources and mobilization methods, increased costs following state suppression, lack of coalition-building among the groups, neglecting the emerging opportunities, and disregard for existing threats. Consequently, they failed to achieve their goals. Investigating the reasons for the failure of political parties' policies is an important issue.

Cite this The Author(s): Jafarbegloo ,M., SoltaniAhmadi, M., AliSoufi, Alireza, Khosrobeig, H.g, (2025). Analysis of the Collective Action of National, Religious and Left-Wing Parties between Two Coups on 16 - 19 August 1953 (Case Study: Iran Party, Fada'iyān-e Islam Society and Tudeh Party of Ira: Historical Sciences Studies Vol.17, No 1, Serial No.40 –Spring-Summer, (59-88)- DOI: 10.22059/jhss.2025.390431.473782

Publisher: University of Tehran Press

https://jhss.ut.ac.ir/article_104088.html?lang=en

1. Introduction

The plan to overthrow the government of Mohammad Mossadegh coordinated by the United States, the United Kingdom, and Pahlavi royal court, encountered failure in its initial phase at midnight on 16 August 1953. Mohammad Reza Pahlavi immediately departed from Iran. While the coup plotters anticipated the execution of a second coup and Fazlollah Zahedi, designated as the coup's prime minister, remained in hiding, the opponents of Shah's regime took control of the streets of Tehran.

On the afternoon of 16 August 1953, a political rally organized by the National Movement faction was convened in Baharestan Square, followed by anti Shah demonstrations that persisted into the night. On 18 August 1953, Loy W. Henderson, then the U.S ambassador to Iran, met with Prime Minister Mossadegh. He took security conditions for American citizens residing in Iran as a pretext, and urged the prime minister to restore public order and to issue a formal prohibition on demonstrations.

The following day, 19 August 1953, Those opposing the Shah were replaced in the streets by demonstrators against the government. The coup against Mossadegh was successfully implemented; the national government was toppled, and Zahedi assumed the premiership in place of Mossadegh. With the coup's triumph, Mossadegh was arrested, and on 22 August 1953, Shah returned to Iran. Subsequently, the process of reversing the nationalization of Iran's oil industry was initiated.

From 16 to 19 August 1953, political parties and groups of nationalist, religious, and leftist orientations operated actively within the country, pursuing their respective political objectives. Ultimately, however, with the occurrence of the coup d'état on 19 August 1953, these parties failed to achieve their goals and were unable to engage in collective action.

This article examines the reasons behind the failure of political parties to attain their objectives during this specific period. Although numerous studies have been conducted on the factors contributing to the failure of political parties in Iranian history, no research to date has independently analyzed the behavior of the political parties from 16 to 19 August 1953. From this perspective, the present study offers a novel approach and new analytical framework.

In this article Charles Tilly's Resource Mobilization theory is employed to explain the underlying causes of the political parties' failure. Tilly's framework is a multi factor model designed for the analysis and interpretation of advanced social movements.

Within Tilly's conceptual model, claimant groups seek to attain political power in their interactions with the state and in competition with each other. In their pursuit of power, they utilize various tools and resources, and at times form alliances.

The elements of Tilly's model are as follows:

Interests: The shared benefits and deprivations that may be imposed upon the population under discussion through various interactions with other populations.

Organization: The degree of shared identity and unifying structural arrangements among individuals within a given population.

Resource Mobilization: The extent of resources under the collective control of a claimant group.

Repression and Facilitation: Repression refers to any action by another group (or by the governing authority) that increases the cost of collective action for a claimant. Facilitation is any measure that decreases the cost of collective action for a group.

Power: The degree to which the outcomes of a population's interactions with other populations realizes that population's interests with regard to the others.

Opportunity and Threat: Opportunity is a condition in which the interests of the claimant group are achieved despite the presence of conflicting interests. Threat refers to conditions in which, given the claims of rival groups, the chance of achieving the claimant's interests is reduced.

Collective Action: The activities undertaken by a claimant in pursuit of its objectives and the realization of its interests.

In this study, the Iran Party, Fada'iyān-e Islam, and the Tudeh Party of Iran have been selected as the population under examination. First, each of these parties represented the nationalism, Islamism,

An analysis of the Symbolic Evolution of the Fish Motif in the History of Iranian Painting from the Ilk. 61
and leftist ideology in Iran; second, all three were active participants in the movement for the nationalization of the oil industry.

Although the Iran Party, the Tudeh Party, and Fada'iyān-e Islam had divergent political views, all three claimant groups shared a common stance in opposing the central government, and between the two coup attempts, sought fundamental change in the prevailing political system. The Iran Party and the Tudeh Party advocated for the establishment of a republican regime, whereas Fada'iyān-e Islam supported the formation of an Islamic government.

This article seeks to address the following question: Given the fragility of the foundations of political authority after the failure of the coup of August 16, 1953 and Shah's departure from the country, why did the claimant groups fail to realize their objectives?

According to the findings of this study, one of the primary reasons for the failure of the parties during this period was the absence of effective organizational structures in the timeframe under review. In Tilly's view, under revolutionary conditions, the scope and quality of organization are decisive factor. The broader the organization's geographic coverage, the greater its capacity for mobilization. None of the groups possessed this feature.

Another factor was the failure of the claimant groups to utilize diverse types of resources of mobilization. For effective influence and the formation of collective action, it was essential for the claimants to exploit various resources.

The increase in costs resulting from state repression was another factor weakening the claimants. Additionally, the absence of coalition-building and convergence, neglect of available opportunities (the failure of the first coup and Shah's departure from Iran), and disregard for existing threats (the alliance between the United States and the United Kingdom) significantly contributed to the lack of collective action among the political parties between August 16 and August 19, 1953.

At this time, nationalist, Islamist, and leftist parties engaged in conflict with one another and thus lost the opportunity. Coup actors, in turn, skillfully exploited the fragmentation of the political groups. Consequently, none of the political parties succeeded in acquiring mobilization resources or employing them toward collective action.

Following the coup of August 19, 1953, the fate of all three political groups proved instructive: the Iran Party was weakened due to the concealment and arrest of its leaders; Fada'iyān-e Islam retreated into isolation following the execution of its leader; and the Tudeh Party suffered a severe blow with the exposure of its military network.

تحلیل کنش جمعی احزاب ملی، مذهبی و چپ در میانه دو کودتای ۲۵ و ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ (مطالعه موردی:

حزب ایران، جمعیت فدائیان اسلام و حزب توده)

محمد جعفریگلو^۱، مجتبی سلطانی احمدی^۲، علیرضا علی صوفی^۳، هوشنگ خسروبیگی^۴

mjbegloo68@student.pnu.ac.ir

msoltani94@pnu.ac.ir

ar.sofi@pnu.ac.ir

kh_beagi@pnu.ac.ir

۱. دکترای تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، رایانامه:

۲. نویسنده مسئول دانشیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، رایانامه:

۳. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، رایانامه:

۴. استاد گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۱۱/۲۴

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۳/۱۳

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۳/۲۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۶/۳۰

واژه‌های کلیدی:

نهضت ملی نفت، حزب

ایران، جمعیت فدائیان

اسلام، حزب توده ایران،

کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲.

در نیمه شب ۲۵ مرداد ۱۳۳۲ اولین کودتای علنی علیه دولت مصدق شکست خورد و در پی آن، محمدرضا شاه پهلوی از کشور خارج شد. اما چند روز بعد و در ۲۸ مرداد، عملیات براندازی دولت مصدق با همکاری آمریکا و انگلیس و طی یک طرح برنامه‌ریزی شده، تکمیل گردید؛ دولت مصدق سقوط کرد و شاه پیروزمندانه به ایران بازگشت. در میانه دو کودتا، احزاب سیاسی با اهداف گوناگون، به تکاپو پرداختند. مقاله پیش‌رو، کنش جمعی احزاب ملی، مذهبی و چپ (با تأکید بر حزب ایران، جمعیت فدائیان اسلام و حزب توده ایران) را از ۲۵ تا ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ بررسی می‌کند. برای تبیین رفتار گروه‌های سیاسی و تحلیل کنش آن‌ها در این مقاله، از نظریه «بسیج منابع» چارلز تیلی استفاده شده است. تاکنون هیچ تحقیقی به طور مستقل به بررسی رفتار احزاب سیاسی از ۲۵ تا ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ نپرداخته و از این منظر، این مقاله دارای رهیافت و رویکرد تازه‌ای است. شیوه جمع‌آوری داده‌ها، کتابخانه‌ای و نحوه تجزیه و تحلیل داده‌ها، روش تاریخی با رویکرد توصیفی - تحلیلی است. هدف از این پژوهش، شناسایی گونه‌های رفتاری سه گروه سیاسی یادشده در بازه زمانی مزبور و پاسخ به این سؤال است که چرا با وجود شکست کودتای ۲۵ مرداد و تزلزل پایه‌های حکومت مرکزی، گروه‌های مدعی در دستیابی به قدرت ناکام ماندند؟ یافته‌های پژوهش حکایت از آن دارد که گروه‌های سیاسی یادشده به دلیل فقدان سازمان اثرگذار، عدم بهره‌گیری از اقسام منابع و انواع بسیج، افزایش هزینه در پی سرکوب‌های دولتی، عدم ائتلاف گروه‌ها با یکدیگر، غفلت از فرصت‌های پیش آمده و بی‌توجهی به تهدیدهای موجود، موفق به کنش جمعی اثرگذار در میانه دو کودتا نشدند و از این‌رو، در دستیابی به اهداف خویش ناکام ماندند.

استناد: جعفریگلو، محمد، سلطانی احمدی، مجتبی، علی صوفی، علیرضا، خسروبیگی، هوشنگ؛ (۱۴۰۴). تحلیل کنش جمعی احزاب ملی، مذهبی و چپ در میانه دو کودتای ۲۵ و ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ (مطالعه موردی: حزب ایران، جمعیت فدائیان اسلام و حزب توده): پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۴۰ - (۵۹-۸۸). DOI: 10.22059/jhss.2025.390431.473782

۱. مقدمه

عملیات براندازی دولت مصدق که توسط ائتلاف آمریکا، انگلیس و دربار پهلوی برنامه‌ریزی شده بود، در گام نخست در نیمه‌شب ۲۵ مرداد ۱۳۳۲ با شکست مواجه شد و در پی آن، محمدرضا شاه پهلوی به همراه همسرش، از کلاردشت راهی بغداد شد و از آنجا به رم رفت (کاتم، ۱۳۷۱: ۲۸۳). درحالی‌که کودتاچیان مترصد اجرای کودتای دوم بودند و فضل‌الله زاهدی (نخست‌وزیر کودتا) در اختفاء به‌سر می‌برد، خیابان‌های تهران به تصرف جمعیت طرفدار دولت مصدق و مخالفان رژیم شاه درآمد. عصر آن روز، میتیگی از سوی فراکسیون نهضت ملی در میدان بهارستان صورت گرفت و پس از آن تظاهرات ضدپهلوی تا شب ادامه یافت (اطلاعات، ش ۸۱۶۷، ۲۶ مرداد ۱۳۳۲: ۱ و ۴). روز ۲۷ مرداد، لوی هندرسون^۱، سفیر وقت آمریکا در ایران، به دیدار نخست‌وزیر رفت و به بهانه ناامن بودن شرایط ایران برای هم‌وطنانش، از مصدق خواست امنیت را در مراکز عمومی برقرار ساخته و دستور منع تظاهرات را صادر کند (اسناد روابط خارجی آمریکا درباره نهضت ملی شدن نفت ایران، ۲/۱۳۷۷: ۱۴۰۷-۱۰۴۲). روز بعد، مخالفان شاه در خیابان‌ها، جای خود را به مخالفان دولت دادند، کودتا با موفقیت به انجام رسید، دولت مصدق سقوط کرد و زاهدی به جای او در رأس کابینه قرار گرفت و شاه روز ۳۱ مرداد پیروزمندانه به ایران بازگشت (روزولت، ۱۳۹۴: ۲۴۱). با وقوع کودتا، روند ملی‌زدایی از نفت ایران آغاز شد.

از ۲۵ تا ۲۸ مرداد، احزاب و گروه‌های سیاسی با ماهیت ملی، مذهبی و چپ در کشور فعال بوده و اهداف سیاسی خود را دنبال می‌کردند؛ اما در نهایت با وقوع کودتای ۲۸ مرداد، از کنش جمعی بازماندند. مقاله حاضر بر آن است تا با استفاده از نظریه بسیج منابع چارلز تیلی، چرایی ناکامی احزاب سیاسی در نیل به اهداف خود در این بازه زمانی را بررسی کند. این نظریه، یک مدل چند عاملی است که برای تحلیل و تبیین جنبش‌های اجتماعی پیشرفته به کار می‌رود (جنکینس، ۱۹۸۳: ۵۲۷). در این مقاله، حزب ایران، جمعیت فدائیان اسلام و حزب توده به عنوان جامعه مورد مطالعه انتخاب شده‌اند؛ چرا که اولاً هر یک از این احزاب اصلی‌ترین نمایندگان سه مشی ملی، مذهبی و چپ در ایران محسوب می‌شدند و دوماً هر سه گروه در جریان نهضت ملی نفت، فعالانه مشارکت داشتند.

درباره علل ناکامی احزاب سیاسی در تاریخ ایران تحقیقات متعددی صورت گرفته است که از آن جمله می‌توان به این آثار اشاره کرد: برخی علل ناپایداری احزاب سیاسی در ایران تدوین حسین تبریزنیا (۱۳۷۷)، سهم فرهنگ سیاسی ایران در ناپایداری احزاب به‌خامه محمدرضا علم (۱۳۸۶)، علل ناکارآمدی احزاب سیاسی در ایران نوشته بهرام اخوان‌کاظمی (۱۳۸۸)، جستاری تاریخی بر عوامل بازدارنده احزاب سیاسی در ایران به قلم حسین امیدوار و میرعلیرضا دریابیگی

1. Loy W. Henderson

(۱۳۸۹)، *احزاب سیاسی ایران، کامیابی‌ها و ناکامی‌ها (۱۳۳۲-۱۳۳۰)* / تألیف محمود اصغری (۱۳۹۴). وجه تمایز مقاله حاضر با تحقیقات مذکور این است که مقاله پیش‌رو به دنبال بررسی علل ناکامی احزاب در بازه زمانی ۲۵ تا ۲۸ مرداد ۳۲ براساس نظریه تیلی است؛ موضوعی که هیچ‌یک از آثار فوق با این رویکرد به آن نپرداخته‌اند. پیرامون نقش و عملکرد احزاب سیاسی در نهضت ملی نفت نیز کتاب‌ها و مقالات بسیاری به رشته تحریر درآمده که از لحاظ چهارچوب نظری، اهداف و رویکرد، با مقاله حاضر تفاوت دارند. در ارتباط با رویکرد مقاله پیش‌رو تنها می‌توان از دو مقاله و یک اثر تحقیقی نام برد؛ جواد یوسفیان‌آرانی و همکاران (۱۳۹۴) در کتاب *بسیج منابع در نهضت ملی ایران* به کاربرت نظریه تیلی در نهضت ملی نفت پرداخته‌اند؛ اما آنها نهضت ملی را به مثابه یک جریان نگریسته و درصدد بررسی رفتار احزاب سیاسی و مدعیان حاضر در آن رویداد برنیامده‌اند. درحالی‌که راقمان این سطور بر آنند تا با بررسی رفتار سیاسی احزاب ملی، مذهبی و چپ در بازه زمانی ۲۵ تا ۲۸ مرداد ۳۲، علل ناکامی آن احزاب را بررسی کنند. علی‌اشرف نظری و بهزاد عطارزاده (۱۳۹۱) در مقاله «نظریه بسیج منابع و تبیین کنش جمعی در قیام سی تیر سال ۱۳۳۱» به بررسی کنش جمعی احزاب سیاسی در قیام سی تیر پرداخته و از لحاظ قلمرو زمانی تحقیق، کار متفاوتی را نسبت به این مقاله انجام داده‌اند. سیدمحمدعلی حسینی‌زاده و رضا شفیعی اردستانی (۱۳۹۶) هم در مقاله «بسیج منابع، فرهنگ سیاسی و مسئله تدوین نهضت‌های اجتماعی (مطالعه موردی: نهضت نفت)» اساساً به دنبال کشف علل فقدان سازمان در نهضت ملی هستند. از این‌رو مقاله حاضر با تحقیقات پیشین از چند جنبه متفاوت است: ۱- قلمرو زمانی، ۲- رویکرد، ۳- اهداف و ۴- دستاوردها. در نگارش مقاله حاضر، نویسندگان از روزنامه‌هایی که در بازه زمانی ۲۵ تا ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ از سوی سه گروه سیاسی یادشده منتشر شده، استفاده کرده‌اند؛ ازجمله این روزنامه‌ها می‌توان به جبهه آزادی (ارگان حزب ایران)، باختر امروز (با مدیرمسئولی حسین فاطمی و ارگان اصلی جبهه ملی)، بسوی آینده و شهباز (ارگان‌های وابسته به حزب توده) اشاره کرد.

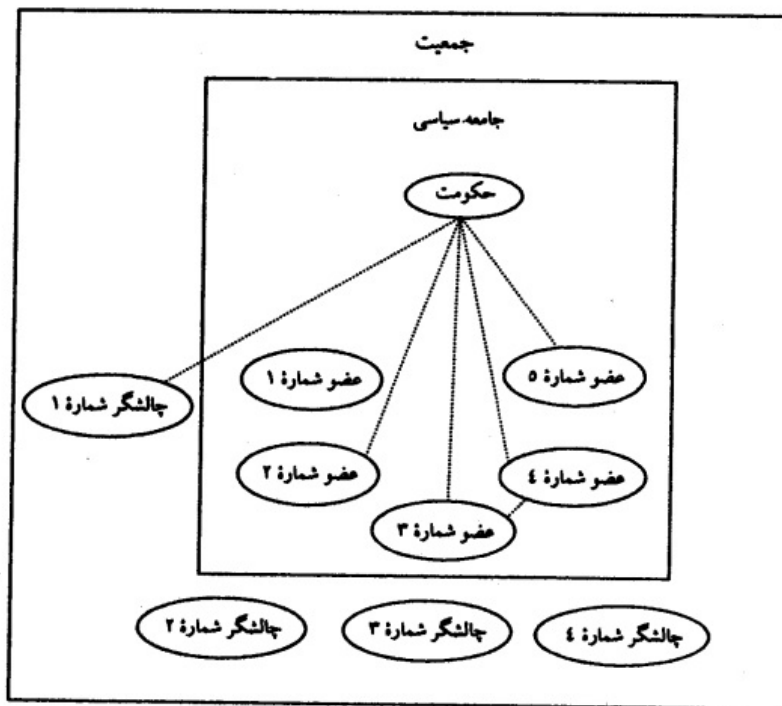
۲. چهارچوب نظری

چارلز تیلی^۱ جامعه‌شناس و نظریه‌پرداز آمریکایی، در کتاب *از بسیج تا انقلاب*^۲ (۱۹۷۸)، به منظور تحلیل و تبیین کنش جمعی^۳ در جامعه، دو الگوی به هم پیوسته ارائه می‌دهد که عبارتند از: الگوی جامعه سیاسی^۴ و الگوی بسیج منابع^۵.

الگوی جامعه سیاسی که تیلی آن را مدلی ایستا معرفی می‌کند، دارای عناصر و اجزای زیر است: ۱- جمعیت: یک واحد اجتماعی که حکومت و گروه‌های سیاسی را در خود جای داده است؛

1. Charles Tilly
2. From Mobilization to Revolution
3. Collective Action
4. Polity Model
5. Mobilize Resources

- ۲- حکومت: سازمانی که ابزار متمرکز و اساسی اجبار را در اختیار دارد؛
- ۳- گروه‌های مدعی: هر گروهی که طی دوره‌ای خاص، منابع انبوه تأثیرگذاری بر حکومت را به کار می‌گیرد. گروه‌های مدعی به دو دسته مدعی عضو و مدعی چالش‌گر تقسیم می‌شوند. مدعی عضو، یا عضو دستگاه سیاسی است و یا دسترسی سهل‌تری به منابع قدرت دارد. در حالی که مدعی چالش‌گر خارج از دایره قدرت قرار گرفته و دسترسی محدودی به منابع قدرت دارد؛
- ۴- جامعه سیاسی: در بر دارنده کنش جمعی اعضاء و حکومت است؛
- ۵- ائتلاف: تمایل مجموعه‌ای از مدعیان و یا حکومت‌ها برای هماهنگ‌سازی کنش جمعی خود (تیلی، ۱۳۸۵: ۸۰).

شکل ۱: الگوی جامعه سیاسی از منظر تیلی (تیلی، ۱۳۸۵: ۸۲)

Figure 1: Model of political society from Tilly's perspective (Tilly, 2006: 82)

در الگوی مدنظر تیلی، گروه‌های مدعی در مواجهه با حکومت و در رقابت با یکدیگر به دنبال دستیابی به قدرت هستند. آنها در مسیر نیل به قدرت، ابزارها و منابعی را به کار می‌گیرند و گاه دست به ائتلاف می‌زنند (تیلی، ۱۳۸۵: ۸۳). تیلی برای توصیف و تبیین رفتار هر یک از گروه‌های

مدعی به طور جداگانه، از الگوی بسیج منابع بهره می‌گیرد. این الگو مشتمل بر دو بخش عناصر درون‌گروهی و عناصر برون‌گروهی است. عناصر درون‌گروهی شامل مؤلفه‌های زیر می‌باشد:

۱- منافع: «امتيازات و محرومیت‌های مشترکی است که ممکن است در اثر تعاملات مختلف با دیگر جمعیت‌ها بر جمعیت مورد بحث وارد آید»؛

۲- سازمان: عبارت است از میزان هویت مشترک و ساختار وحدت‌بخش افراد در درون یک جمعیت؛

۳- بسیج منابع: یعنی میزان منابعی که تحت کنترل جمعی یک مدعی قرار دارد (تیلی، ۱۳۸۵: ۸۴-۸۳)؛ انواع منابع از منظر تیلی عبارتند از: ۱- منابع اجبارآمیز؛ ۲- منابع فایده‌مند؛ ۳- منابع هنجاری. اقسام بسیج نیز عبارتند از: ۱- بسیج تدافعی؛ ۲- بسیج تهاجمی؛ ۳- بسیج تدارکاتی (فرهادی، کشاورز شکری و مرشدی‌زاد، ۱۳۹۳: ۱۱۲).

در آرای تیلی، عناصر برون‌گروهی مؤثر بر کنش جمعی که در ارتباط با سایر گروه‌های مدعی معنا پیدا می‌کنند، مشتمل بر گزاره‌های زیر است:

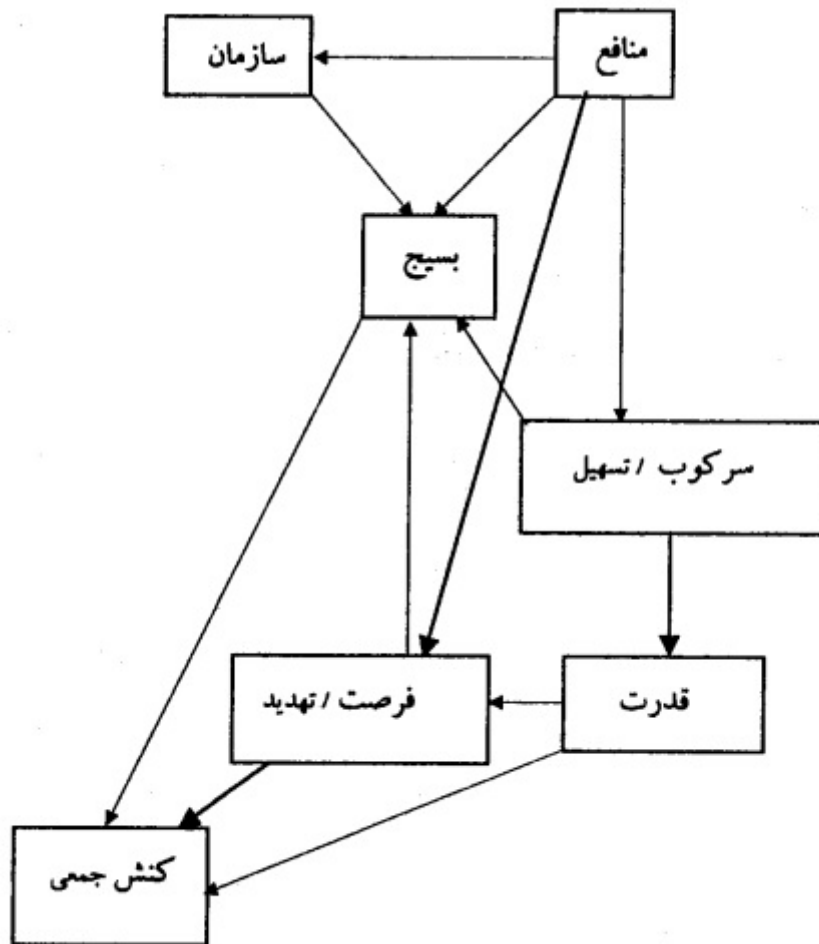
۴- سرکوب و تسهیل: سرکوب، هرگونه کنش از سوی گروه دیگر (یا حاکمیت) است که هزینه کنش جمعی مدعی را افزایش می‌دهد و تسهیل، هر اقدامی است که موجب کاهش هزینه کنش جمعی یک گروه می‌شود (تیلی، ۱۳۸۵: ۱۵۰-۱۴۹).

۵- قدرت: به معنای «میزان نتایج تعامل یک جمعیت با دیگر جمعیت‌ها است که باعث برآورده شدن منافع آن جمعیت در مقابل سایر جمعیت‌ها می‌شود» (تیلی، ۱۳۸۵: ۸۴)؛

۶- فرصت و تهدید: «فرصت عبارت است از شرایطی که در آن، منافع گروه مدعی در عین وجود منافع متعارض با آن تحقق می‌یابد. تهدید عبارت است از وجود شرایطی که در آن با بودن ادعاهای سایر گروه‌های رقیب، امکان تحقق منافع گروه مفروض کاهش می‌یابد» (فرهادی، کشاورز شکری و مرشدی‌زاد، ۱۳۹۳: ۱۱۲).

۷- کنش جمعی: عبارت است از تحرکات یک مدعی برای دستیابی به اهداف و نیل به منافع خود (تیلی، ۱۳۸۵: ۸۴).

مقاله پیش‌رو بر آن است تا با استفاده از نظریه بسیج منابع چارلز تیلی، رفتار هر یک از گروه‌های مدعی در بازه زمانی ۲۵ تا ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. با این حال، به منظور شناخت منافع گروه‌های مدعی، نویسندگان ناچارند ادوار پیشینی این بازه زمانی را نیز مرور کنند.

شکل ۲: مدل بسیج از منظر چارلز تیلی (تیلی، ۱۳۸۵: ۸۹)

Figure 2: The Mobilization Model from Tilly's Perspective (Tilly, 2006: 89)

۳. شناسایی گروه‌های مدعی در میانه دو کودتای ۲۵ و ۲۸ مرداد ۱۳۳۲

از منظر تیلی، گروه‌های مدعی را می‌توان به دو دسته مدعی عضو و مدعی چالش‌گر تقسیم کرد. گروه مدعی عضو، از دسترسی روزانه و کم‌هزینه به منابع تحت کنترل حکومت برخوردار بوده (تیلی، ۱۳۸۵: ۸۰) و عضوی از دستگاه سیاسی محسوب می‌شود؛ درحالی‌که مدعیان چالش‌گر خارج از دایره قدرت بوده و عموماً به عنوان معارضان یا مخالفان هیئت حاکمه عمل می‌کنند (پناهی، ۱۳۹۲: ۳۳۸). گاه ممکن است گروه‌های مدعی در راستای اهداف مشترک خود دست به ائتلاف بزنند (مشابه آنچه در اولین مرحله نهضت ملی اتفاق افتاد و احزاب ملی و مذهبی برای تحقق ملی شدن نفت با

هم ائتلاف کردند). معمولاً ائتلاف هنگامی رخ می‌دهد که گروه‌ها با کمبود منابع مادی و معنوی مواجه هستند و می‌کوشند به واسطه ائتلاف، دسترسی خود را به این منابع، فزونی بخشند (جنکینس، ۱۹۸۳: ۵۴۷). در بازه مورد بررسی این مقاله، حزب ایران در دسته نخست قرار می‌گیرد؛ زیرا چند تن از اعضای این حزب عضو کابینه دولت مصدق هستند. جمعیت فدائیان اسلام و حزب توده هم به این خاطر که خارج از دایره قدرت حاکمه قرار دارند، در گروه دوم دسته‌بندی می‌شوند.

۳-۱. گروه مدعی عضو: حزب ایران

حزب ایران در پائیز ۱۳۲۲ توسط جمعی از اعضای کانون مهندسين تأسيس شد (کوهستانی‌نژاد، ۱۴۰۰: ۴-۵). این حزب از جمله احزابی بود که در بحبوحه نفت، به صف مبارزه برای ملی کردن صنعت نفت ایران گروید و در سال ۱۳۲۸ به عضویت جبهه ملی ایران درآمد (زیرک‌زاده، ۱۳۷۶: ۱۲۸-۱۲۹). در اردیبهشت ۱۳۳۰ محمد مصدق، رهبر جبهه ملی، نخست‌وزیر شد. با تشکیل دولت مصدق، تعدادی از اعضای حزب ایران به کابینه مصدق راه یافتند و به این ترتیب، در بازه مورد بررسی، حزب مزبور به عنوان گروه مدعی عضو در ساختار سیاسی کشور حضور داشت.

۳-۲. گروه مدعی چالش‌گر ۱: جمعیت فدائیان اسلام

جمعیت فدائیان اسلام یک گروه اسلام‌گرای رادیکال بود که در سال ۱۳۲۴ با محوریت سید مجتبی میرلوحی معروف به نواب صفوی شکل گرفت (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۳۱۸). فدائیان اسلام با دیدگاه دینی به مسائل سیاسی نظر می‌کردند و با همین نگاه نیز وارد مبارزات نهضت ملی شدند. آنها با ترور عبدالحسین هژیر، وزیر دربار (۱۳ آبان ۱۳۲۸) و حاجعلی رزم‌آرا نخست‌وزیر مخالف نهضت ملی (۱۶ اسفند ۱۳۲۹)، روند ملی شدن صنعت نفت را سرعت بخشیدند (نجاتی، ۱۳۷۸: ۱۲۶). با تشکیل جبهه ملی، فدائیان در ابتدا از آن تشکل پشتیبانی کردند؛ اما پس از تشکیل دولت مصدق، کم‌کم به منتقدان دولت تبدیل شدند. در میانه دو کودتای ۲۵ و ۲۸ مرداد، جمعیت فدائیان اسلام یکی از گروه‌های مدعی چالش‌گر محسوب می‌شوند.

۳-۳. گروه مدعی چالش‌گر ۲: حزب توده ایران

در مهرماه ۱۳۲۰ تعدادی از بازماندگان گروه موسوم به ۵۳ نفر که با مشی مارکسیستی در دوره رضا شاه فعالیت می‌کردند، حزب توده ایران را پایه‌گذاری کردند (خامه‌ای، ۱۳۶۳: ۲۰-۱۶). این حزب در بدو تأسیس تلاش می‌کرد مرام کمونیستی و ارتباطش با شوروی را مخفی نگاه دارد (رهبر، ش ۲۵۰، ۱۷ اسفند ۱۳۲۲: ۱ و ۳). اما در پی درخواست امتیاز نفت شمال توسط شوروی (شهریور ۱۳۲۳) حزب توده به دفاع از آن امتیاز پرداخت (طبری، ۱۳۶۶: ۶۴). طی سال‌های ۱۳۲۴ و ۲۵، حمایت حزب از فرقه دموکرات آذربایجان موجب انتقاد از عملکرد حزب مزبور شد و به انشعاب جمعی از اعضای آن انجامید (مدیر شانه‌چی، ۱۳۷۵: ۱۰۶-۱۰۲). در نیمه بهمن ۱۳۲۷ در پی ترور ناموفق شاه

در دانشگاه تهران، حزب توده به عنوان یکی از مظنونین این حادثه، منحل و فعالیت‌های آن غیرقانونی شد و از این تاریخ، فعالیت زیرزمینی و مخفی حزب آغاز گشت (کیانوری، ۱۳۷۱: ۱۸۰). با این وجود، این گروه در سرتاسر دوران نهضت ملی فعال بود. در میانه دو کودتای ۲۵ و ۲۸ مرداد ۳۲، حزب توده را می‌توان به عنوان گروه مدعی چالش‌گر قلمداد کرد.

۴. منافع مدعیان

گروه‌های مدعی، در کنش جمعی دارای منافع متنوعی هستند (تیلی، ۱۳۸۵: ۹۱-۹۰). به عقیده تیلی برای آشنایی با منافع هر گروه، دو راه وجود دارد: «۱- منافع را از اظهارات و کنش‌های خود جمعیت استخراج کرد. ۲- آن را از تحلیل کلی ارتباط‌های میان منافع و موقعیت اجتماعی استنباط کرد» (تیلی، ۱۳۸۵: ۹۲).

۴-۱. منافع حزب ایران

حزب ایران با شعار «برای ایرانی، با فکر ایرانی، به دست ایرانی» بر هویت ملی تکیه داشت (یاری، ۱۳۸۴: ۵۲) و نشریات وابسته به حزب (ازجمله: شفق، جبهه، جبهه آزادی، باستان، نبرد امروز و جوانان ایران)، مفاهیمی چون میهن‌پرستی، ملت، وطن و ناسیونالیسم را ترویج می‌دادند. در مرامنامه حزب ایران بر حفظ استقلال کامل کشور و پشتیبانی از اصول دموکراسی، استقرار عدالت اجتماعی، و تهذیب اخلاق و تعمیم فرهنگ و تأمین بهداشت عمومی تأکید شده بود (طیرانی، ۱/۱۳۷۶: ۱۸۵-۱۸۴). در حوزه سیاست خارجی، حزب ایران بر گزاره منافع ملی تأکید می‌کرد؛ از این رو، در جریان ملی شدن نفت با اعطای هرگونه امتیاز به شرکت‌های خارجی مخالف بود (کوهستانی‌نژاد، ۱۴۰۰: ۴۳). پیرو همین دیدگاه، این حزب در مبارزات ملی شدن نفت شرکت کرد (ساکما، ۲۹۰/۲۵۳۳). با تشکیل دولت مصدق، اعضای حزب ایران به عنوان یکی از گروه‌های تشکیل‌دهنده جبهه ملی از دولت حمایت کردند. نظام ایده‌آل از نظر بنیانگذاران حزب ایران حکومتی بود که براساس دموکراسی و رأی اجتماعی استقرار یابد. مؤسسين این حزب، حکومت فردی را موجب رواج ظلم و سبب انحطاط کشور می‌دانستند (کوهستانی‌نژاد، ۱۴۰۰: ۶۵-۶۴).

۴-۲. منافع جمعیت فدائیان اسلام

یکی از اهداف اصلی تشکیل جمعیت فدائیان اسلام، اجرای احکام و قوانین اسلامی در جامعه بود که نواب صفوی در جزوه «رهنمای حقایق» (۱۳۲۹) بر آن تأکید کرد. او در این جزوه که می‌توان آن را مانیفست فدائیان برشمرد، ریشه تمامی مفاصد را در مسکوت ماندن احکام اسلام دانست (نواب صفوی، ۱۳۵۷: ۳). نواب در رهنمای حقایق، نظام حاکم بر ایران را غیرقانونی خوانده و مخالفت خود را با دستگاه حاکمه عیان نمود. فدائیان که به دنبال پیاده‌سازی احکام اسلام بودند، تصور می‌کردند با سقوط دولت رزم‌آرا، زمینه‌های اجرای قوانین دینی مهیا خواهد شد. به روایت امیرعبدالله کرباسچیان، در جلسه‌ای که در زمستان ۱۳۲۹ با حضور نواب و اعضای جبهه ملی

تشکیل شد، رهبر فدائیان از سران جبهه ملی پرسید: «اگر دولت رزم‌آرا به وسیله ما سقوط کند و راه برای سرکار آمدن جبهه ملی یعنی شما و دوستانتان هموار شود و حکومتی تشکیل دهید، آیا حاضر به اجرای احکام اسلام هستید یا خیر؟» حسین مکی به نمایندگی از جبهه ملی، به نواب اطمینان داد که «ما سرافرازی دین و اسلام را می‌خواهیم و تا به حال کاری خلاف آن نکرده و در مورد فرمایش شما عرض می‌کنیم با وجود تسلط عناصری نظیر آن‌چه و آن‌که اسم بردید، البته اجرای احکام اسلام مقدور نیست و در غیر این صورت ما با جان و دل حاضریم» (نظری، ۱۳۹۶: ۲۰۱). پس از روی کار آمدن دولت مصدق، چون خواسته اصلی فدائیان از سوی دولت اجابت نشد، به مخالفت با آن برخاستند. این رویارویی، پس از بازداشت نواب در خرداد ۱۳۳۰ تشدید شد. بنابر گزارش شهربانی کل کشور، فدائیان در اعتراض به بازداشت رهبر خود، با صدور اعلامیه‌ای تأکید کردند «با دستگیر نمودن رهبر محبوب ما، ما از هدف و مقصد مقدس خود که اجرای احکام اسلام در سراسر کشور و نابودی غاصبین حکومت اسلامی می‌باشد، دست بر نخواهیم داشت و برای این هدف مقدس تا سر حد کشته‌شدن حاضریم» (گل‌محمدی، ۱/۱۳۸۲: ۲۵۰). نشریه «نبرد ملت» منتسب به فدائیان، در حمله به دولت پیشگام بود. این روزنامه، مصدق را «ضد اسلام» می‌خواند (نبرد ملت، ۳۱ مرداد ۱۳۳۰: ۱) و به طور علنی دولت را تهدید به مبارزه مسلحانه می‌کرد (نبرد ملت، ۳ بهمن ۱۳۳۰: ۱). در ماه‌های منتهی به کودتای ۲۸ مرداد نیز، فدائیان همچنان بر اجرای احکام اسلام در جامعه تأکید می‌کردند. نواب صفوی در ۳۰ خرداد ۱۳۳۲ طی نامه‌ای به مصدق نوشت:

«شما و مملکت در سخت‌ترین سرانسیب سقوط قرار گرفته‌اید؛ چنانچه احساس کرده و معتقد باشید که نجات‌بخش شما و مملکت، اجرای برنامه مقدس پیغمبر اکرم می‌باشد و پس از تمام جریانات گذشته، آماده اجرای احکام مقدس اسلام باشید، قول می‌دهم شما و مملکت را به یاری خدای توانا و به برکت اجراء احکام و تعالیم عالیۀ اسلام، از هر بدبختی و سقوط و فساد حفظ نموده، به منتهای عزت و سعادت معنوی و اقتصادی برسانم» (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۱۷۹).

۴-۳. منافع حزب توده ایران

منافع حزب توده را می‌توان از اظهارات و کنش‌های این گروه شناسایی کرد. در اولین مرامنامه حزب توده بر حفظ استقلال و تمامیت ایران، مبارزه با هرگونه سیاست استعماری، مبارزه در راه استقرار رژیم دموکراسی، تلاش برای تأمین حقوق فردی و اجتماعی و مبارزه علیه رژیم دیکتاتوری و استبداد تأکید شده بود (حزب توده ایران چه می‌گوید و چه می‌خواهد؟، ۱۳۲۲: ۱۰). چنانکه از کنش‌های این حزب برداشت می‌شود، تحرکات حزب توده در ایران (به ویژه در مسئله نفت) تابعی از سیاست‌های شوروی بود (طبری، ۱۳۶۶: ۶۵-۶۲). آنها، هم در جریان سفر هیئت روسی به سرپرستی سرگئی کافتارادزه در شهریور ۱۳۲۳ و هم به هنگام انعقاد موافقتنام، قوام - سادچیکف در سال ۱۳۲۵، خواستار اعطای امتیاز نفت شمال به شوروی بودند؛ اما چون در این امر ناکام ماندند،

خواهان لغو امتیاز نفت جنوب و خلع ید انگلیس شدند (شهبازی، ۱۳۷۲: ۱۶۸). در میانه دو کودتای ۲۵ و ۲۸ مرداد، حزب توده خواستار اضمحلال رژیم سلطنتی و برقراری نظام جمهوری دمکراتیک شد (کیانوری، ۱۳۷۱: ۲۷۰).

۵. سازمان مدعیان

از نظر تیلی، سازمان عبارت است از میزان هویت مشترک و نظام وحدت‌بخش افراد در درون یک جمعیت (تیلی، ۱۳۸۵: ۹۴)؛ برای ایجاد یک سازمان فعال سیاسی، لازم است اعضای گروه به فهم و درک مشترک رسیده و نسبت به منافع گروه آگاهی یابند. بنابراین، هر قدر یک گروه از هویت مشترک و شبکه‌های داخلی وسیع‌تری برخوردار باشد، سازمان‌یافته‌تر است (تیلی، ۱۳۸۵: ۹۵). سازمان به منظور اثرگذاری باید دارای ویژگی‌هایی چون شمولیت و گسترش باشد.

با توجه به این تعریف از سازمان و ویژگی‌های آن، در ایام منتهی به کودتای ۲۸ مرداد، هیچ‌یک از سه گروه مدعی که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته‌اند، حائز ویژگی‌های سازمان نبودند. سازمان بر هویت مشترک و ساختار وحدت‌بخش تکیه می‌کند. این درحالی است که هر سه گروه سیاسی مذکور، فاقد ساختار وحدت‌بخش بودند و هر کدام، انشعابات متعددی را پشت سر گذاشته و حالا جمعی از اعضای سابق خود را در جایگاه منتقدان مشی و مرام گروه، در مقابل خود می‌دیدند. در میانه دو کودتا، هر یک از این احزاب سیاسی در درون خود با اختلاف‌نظرهایی مواجه بوده و قادر به اتخاذ تصمیمات واحد در شرایط بحرانی نبودند (کوهستانی‌نژاد، ۱۴۰۰: ۲۲-۲۱؛ رهنما، ۱۳۸۷: ۳۷۷؛ جهان‌تاب، ۱۴۰۲: ۷۰-۶۸).

طبق نظریه بسیج منابع، در شرایط انقلابی، گستره و کیفیت سازمان نیز تعیین‌کننده خواهد بود و هرچه قدر سازمان به لحاظ جغرافیایی سطح وسیع‌تری را در بر گیرد، توان بسیج بیشتری خواهد داشت (پناهی، ۱۳۹۲: ۳۴۲). این در حالی است که هیچ‌یک از گروه‌های مورد بررسی در میانه دو کودتا، این ویژگی را نداشتند. حزب ایران که به جای گسترش در بین مردم، توسعه در میان نخبگان سیاسی را مدنظر داشت، فاقد اثرگذاری در میان توده مردم بوده و جنبه‌های فراگیر شدن را مرعی نداشته بود (کوهستانی‌نژاد، ۱۴۰۰: ۲۳). فدائیان اسلام نیز جمعیت کوچکی بودند و هرگز به مانند یک تشکل سیاسی اقدام به عضوگیری و گسترش نکردند. تنها حزب توده نسبت به دو گروه دیگر سازمان‌یافته‌تر بود که آن حزب هم از بهمن ۱۳۲۷ غیرقانونی شده و فعالیت زیرزمینی داشت و در مقطع مورد نظر تا حدی خارج از دایره جنبش تعریف می‌شد (فوران، ۱۳۹۲: ۴۴۶). به همین خاطر در روزهای ۲۵ تا ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، به جز تحرکات اندکی در پایتخت، در سایر شهرهای کشور، کنش جمعی شکل نگرفت؛ زیرا اساساً احزاب در آن مقطع قادر به شبکه‌سازی و سازماندهی اعضای خود و شکل‌دهی بسیج سیاسی نبودند.

۶. منابع بسیج مدعیان

بسیج فرآیندی است که از طریق آن، یک گروه مدعی، کنترل منابع مورد نیاز به منظور کنش جمعی را در اختیار می‌گیرد (جنکینس، ۱۹۸۳: ۵۳۲) و در نتیجه، یک گروه منفعل به گروهی فعال و اثرگذار تبدیل می‌شود. برای خروج گروه از انفعال، باید واحد مزبور به منابع یا دارایی‌هایی که این امر را ممکن می‌کند، دسترسی یابد. انواع منابع از نظر تیلی عبارتند از: ۱- منابع اجبارآمیز: که به مثابه ابزار تنبیه دیگر گروه‌ها و محدود ساختن منابع آنها به کار می‌رود (مانند سلاح‌ها و ابزارهای کنترل‌کننده)؛ ۲- منابع فایده‌مند: منابعی هستند که افراد، دستیابی به آنها را حق خود می‌دانند (مانند کالا، پول، خدمات اطلاع‌رسانی) و ۳- منابع هنجاری: آن دسته از منابعی است که تقویت‌کننده تعهدات اعضای یک جمعیت در قبال آرمان‌های گروه و سایر اعضا است (مانند وفاداری، تکلیف). «یک گروه هنگامی اقدام به بسیج می‌کند که کنترل جمعی بیشتری بر منابع اجبارآمیز، فایده‌مند و هنجاری به دست آورد و هنگامی بسیج‌زدایی می‌شود که این کنترل را از دست بدهد» (تیلی، ۱۳۸۵: ۱۰۵). بنا بر مدل تیلی، در هر کنش جمعی، گروه‌های مدعی با توجه به موقعیتی که پیش‌رو دارند، به نوع خاصی از بسیج دست می‌زنند؛ اقسام بسیج در این نظریه بدین شرح است: ۱- بسیج تدافعی: هنگامی که گروه از بیرون تهدید شود، شکل می‌گیرد؛ ۲- بسیج تهاجمی: یک گروه در مواجهه با فرصت‌های پیش‌آمده به جمع‌آوری منابع می‌پردازد؛ ۳- بسیج تدارکاتی: گروه‌ها با پیش‌بینی تهدیدها و فرصت‌های آتی به ذخیره‌سازی منابع می‌پردازند (تیلی، ۱۳۸۵: ۱۱۱-۱۱۲).

۶-۱. منابع بسیج حزب ایران

از میان انواع منابع، حزب ایران از منبع فایده‌مند بهره می‌برد. آنها در طول دوره نهضت تلاش کردند با استفاده از نشریات و روزنامه‌های خود، درباره اوضاع سیاسی به مردم اطلاع‌رسانی کنند. این تشکل در سال‌های ۲۴-۱۳۲۳ آرای حزبی خود را در روزنامه شفق منتشر می‌کرد و در سنوات بعد، جبهه و جبهه آزادی ارگان رسمی حزب محسوب می‌شدند. در کنار این‌ها، حزب ایران در اواخر دهه ۲۰، با استفاده از نشریاتی چون باستان، نبرد امروز و جوانان ایران به ارائه دیدگاه‌های سیاسی خویش اهتمام می‌ورزید (کوهستانی‌نژاد، ۱۴۰۰: ۲۷). در میانه دو کودتا، روزنامه جبهه آزادی به عنوان ارگان رسمی این حزب فعال بود. مدیران این روزنامه در ۲۶ مرداد و پس از کشف کودتای شکست‌خورده، از مردم خواستند متحدانه به مبارزه با استبداد و استعمار پرداخته و از دولت مصدق حمایت کنند. این حزب از دولت نیز درخواست کرد: «فوراً رفته‌ها را رفته معرفی کند و مقام قانونی به جای آنها مستقر سازد و شاه را مستعفی اعلام و شورای سلطنتی تشکیل دهد» (جبهه آزادی، ۲۶ مرداد ۱۳۳۲: ۲). این روزنامه در سرمقاله ۲۷ مرداد نوشت:

«از ملت مبارز و قهرمان ایران می‌خواهیم که لگد نابودکننده انتقام خود را بر پیکر نوکران منقور اجنبی وارد سازد و همچنان که خانه ملت را از وجود منحوسشان پاک ساخت، سایه شوم دربار را که در مرکز مملکت لانه گزیده است

براندازد و طومار بیست سال قلدری و جنایت و دوازده سال عیاشی و فساد را در هم پیچیده و به سیاه‌کاری‌های قدرت‌طلبانی که در مقابل اراده ملت مقاومت می‌ورزند خاتمه دهد» (جبهه آزادی، ۲۷ مرداد ۱۳۳۲: ۴).

یکی دیگر از ابزارهای حزب ایران برای اطلاع‌رسانی، بیانیه‌ها و اعلامیه‌ها بود که در مقاطع مختلف منتشر و توزیع می‌شد؛ پس از افشای کودتای ۲۵ مرداد، کمیته مرکزی حزب ایران با صدور اعلامیه‌ای، از مردم خواست برای محکوم کردن کودتاچیان، در میتینگ جبهه ملی در میدان بهارستان شرکت کنند (جبهه آزادی، ۲۶ مرداد ۱۳۳۲: ۲). با این وجود، در میانه دو کودتا، حزب ایران نتوانست از منابع فایده‌مندی که در اختیار داشت به خوبی استفاده کند؛ روزنامه‌های حزب تنها به انتشار اخبار بسنده کردند و در نتیجه طرفداران حزب ایران از مواضع گروه متبوع خود در مواجهه با رویدادهای سیاسی آگاه نشدند. در دسترسی به سایر وجوه منبع فایده‌مند مثل منابع مالی، حزب ایران موفقیت چندانی کسب نکرد؛ چراکه به خاطر فقدان پایگاه بورژوازی، حزب قادر به تأمین منابع مالی نبود (صدقی، ۱۹۸۶: نوار شماره ۳). اهمیت منابع مالی در شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی را نباید دست‌کم گرفت؛ زیرا عموماً این نوع از منابع، در شکل‌گیری و تداوم کنش جمعی ملموس‌تر از سایر انواع منابع عمل می‌کند (ادواردز و گیلهم، ۲۰۱۳: ۴). به منظور اثرگذاری و شکل‌دهی کنش جمعی، ضرورت داشت حزب ایران از اقسام منابع بهره بگیرد؛ اما در عمل موفق به این کار نشد.

از میان انواع بسیج، حزب ایران با توجه به فرصت پیش‌آمده (خروج شاه از کشور و باز شدن فضای سیاسی) در میانه دو کودتا از بسیج تهاجمی بهره برد و کوشید تا منابع مورد نیاز خود را جمع‌آوری کند. شرکت‌اعضاء و طرفداران حزب در میتینگ بهارستان در عصر ۲۵ مرداد و راهپیمایی آنها در همان روز و روزهای ۲۶ و ۲۷ مرداد، در همین راستا قابل تحلیل است.

۶-۲. منابع بسیج جمعیت فدائیان اسلام

جمعیت فدائیان اسلام در طول نهضت ملی و قبل از آن، در میان اقسام منابع، از منبع اجبارآمیز بهره می‌برد و موفق شده بود از این شیوه در راستای تقویت منابع خود استفاده کند؛ به این ترتیب که یکی از روش‌های مقابله آنان با گروه‌های مخالف (سایر مدعیان و حکومت)، ترور بود. این جمعیت در اسفند ۱۳۳۴ احمد کسروی را به خاطر اهانت به ائمه شیعه ترور کرد (اسماعیلی، ۱۳۷۹: ۲۴۳). در سال ۱۳۲۸، هنگامی که دولت و دربار انتخابات مجلس شانزدهم را با تقلب گسترده مدیریت کردند، فدائیان در ۱۳ آبان، عبدالحسین هژیر را از میان برداشتند (مقصودی، ۱۳۸۹: ۲۴۶). ترور وزیر دربار آثار خود را بر جای گذاشت و انتخابات تهران ابطال گردید. در ۱۶ اسفند ۱۳۲۹، جمعیت مزبور با ترور حاجعلی رزم‌آرا نخست‌وزیر وقت که از مخالفان نهضت ملی بود، زمینه تغییر دولت را فراهم کرده و فرایند ملی کردن صنعت نفت را سرعت بخشید (کاتوزیان، ۱۳۸۸: ۲۱۶). در ۲۳ بهمن ۱۳۳۰ این گروه در راستای مخالفت با اقدامات دولت مصدق، سوءقصدی علیه حسین

فاطمی از اعضای جبهه ملی و دولت ترتیب داد که البته فاطمی از این ترور جان سالم به در برد (ناظم، ۱۳۸۸: ۱۷۰).

با وجود بهره‌گیری مؤثر از این شیوه در سنوات قبل، فدائیان در میانه دو کودتا به چند دلیل نتوانستند یا نخواستند از این ابزار در راستای بسیج منابع خود استفاده کنند؛ اولاً در آن ایام از قدرت و موقعیت فدائیان نسبت به سال‌های قبل کاسته شده بود؛ گروهی از اعضای آن اعدام شده بودند، عده‌ای (و از جمله رهبر آنها) به تازگی از زندان آزاد شده و گروهی ساز جدایی کوک کرده و در میان تشکیلات شکاف ایجاد نموده بودند؛ دوماً در ۲۵ مرداد، نواب صفوی به خاطر مرگ همسرش از امور سیاسی باز مانده بود (رهنما، ۱۴۰۰: ۴۴۲-۴۴۱) و سوماً فدائیان به خاطر سرخوردگی از وقایع و رویدادها، به کنج انزوا پناه برده و در مواجهه با مناقشات سیاسی، موضع منفعلانه اتخاذ کرده بودند. بنا به دلایلی که ذکر شد، فدائیان اسلام در برهه مورد نظر، در حالت بسیج تدافعی قرار داشتند؛ چراکه تهدیدهایی را متوجه منافع خود می‌دیدند. از این رو، تصمیم گرفتند در انزوا یا فترت به‌سر برند. نواب صفوی بعد از آزادی از زندان در نیمه بهمن ۳۱، اعلام کرده بود: «ما دوره فترت را آغاز می‌کنیم؛ چون دعوی مصدق و شاه بر سر میانی مکتبی نیست و بر سر حکومت است؛ و من دعوی مکتب و حکومت اسلامی دارم. تا زمانی که شکل جریان مشخص نشده است، من سکوت می‌کنم» (منشور برادری، ۲۲ تیر ۱۳۳۳: ۴).

۶-۳. منابع بسیج حزب توده ایران

حزب توده از میان اقسام منابع از سه نوع بسیج فایده‌مند، هنجاری و اجبارآمیز به صورت توأمان بهره می‌برد. این حزب با تشکیل سازمانی مخفی موسوم به سازمان افسران حزب توده ایران، به صورت بالفعل، سلاح و ملزومات نظامی را در اختیار داشت و به این ترتیب منابع اجبارآمیز در دسترس این گروه بود. سازمان نظامی حزب توده ابزار قابل اعتنایی برای حزب تلقی می‌شد و قبل از وقوع کودتا، مرکزیت حزب از طریق این سازمان اطلاعاتی درباره توطئه علیه مصدق به دست آورده بود (خسروپناه، ۱۴۰۱: ۱۶۸-۱۶۵). پیرو همین اطلاعات، روز ۲۳ مرداد ۳۲، حزب توده در ارگان رسمی خود، نسبت به وقوع کودتا هشدار داد؛ هشداري که از سوی دولت جدی گرفته نشد. «بسوی آینده» نوشت:

«دشمنان ملت و نوکران دربار یک بار دیگر برای پایمال کردن محصول مبارزات شرافتمندانه شما به توطئه دامنه‌داری پرداخته‌اند. این بار هم دربار در رأس توطئه جای دارد. قصد آنها این است که با یک کودتای نظامی، زمام امور را به دست گیرند و نهضت ضد استعماری ملت ما را به نفع اربابان خود مختنق نمایند. یک بار دیگر محصول کوشش‌های طولانی شما در سایه یک خطر جدی قرار گرفته است. وظیفه دارید که بیش از هر وقت دیگر هشیار و بیدار باشید. باید به محض بروز خطر، با تمام قوای خود و با استفاده از جمیع امکانات، برای منهدم کردن توطئه دشمنان وارد میدان شوید» (بسوی آینده، ۲۳ مرداد ۱۳۳۲: ۱).

روزنامه‌ها و نشریات رسمی و غیررسمی حزب از جمله رهبر، مردم، آژیر، راستی، ظفر، دماوند، شهباز، بسوی آینده و ... در طول بیش از یک دهه، تربیون مهمی برای ترویج آرای سیاسی حزب

و اطلاع‌رسانی به اعضاء و طرفداران محسوب می‌شدند (حزب توده از شکل‌گیری تا فروپاشی، ۱۳۸۷: ۹۵) در میانه دو کودتا، روزنامه‌های بسوی آینده و شهپاز، منادی آرای حزب توده بودند. بسوی آینده از شکل‌گیری جبهه واحد ضد استعمار و تأسیس نظام جمهوری دموکراتیک حمایت می‌کرد (بسوی آینده، ۲۷ مرداد ۱۳۳۲: ۱ و ۳) و روزنامه شهپاز نیز خواهان محاکمه و اعدام فوری کودتاچیان و قطع مداخلات آمریکا و انگلیس بود. این روزنامه همچنین از دولت خواست با قید فوریت اقدام به تشکیل مجلس مؤسسان و انحلال سلطنت پهلوی کند (شهپاز، ۲۵ مرداد ۱۳۳۲: ۱ و ۳).

بعد از شکست کودتای ۲۵ مرداد، حزب توده با انتشار بیانیه‌ها و اطلاعیه‌ها می‌کوشید ضمن تقویت منبع فایده‌مند، پایه‌های منبع هنجاری را نیز استحکام بخشد. روز ۲۷ مرداد، کمیته مرکزی حزب توده با صدور بیانیه‌ای، کودتا را حاصل همراهی آمریکا و انگلیس با دربار ایران دانست و هشدار داد: «با شکست کودتای شاه و فرار او، به هیچ‌وجه نهضت ملی ما از خطر توطئه‌های امپریالیستی مصون نگردیده است... نیروهای اصلی ایجادکننده توطئه همه در جای خود باقی هستند و تا ضربات خردکننده جنبش نجات‌بخش ملی ایران، نیروهای اصلی، یعنی پایه‌های نفوذ استعمار و مزدوران آن را در کشور در هم نشکند، خطر توطئه منتفی نیست». حزب توده در این بیانیه، چهار وظیفه فوری را برای دولت معین کرده بود: ۱- برچیدن بساط سلطنت و مراجعه به آرای مردمی؛ ۲- قطع نفوذ استعمار؛ ۳- تشکیل جبهه واحد ضد استعمار؛ و ۴- برقراری آزادی‌های دموکراتیک (شهپاز، ۲۷ مرداد ۱۳۳۲: ۱-۳). جمعیت ملی مبارزه با استعمار وابسته به حزب توده نیز در ۲۵ مرداد اقدام به صدور اعلامیه کرده و ضمن انتقاد از مصدق که هشدار کودتا را جدی نگرفت، از دولت درخواست کرد «لانه‌های جاسوسی آمریکا را که ستاد اصلی همه تحریکات ضد ملی هستند، برچیند» و آمریکائی‌ها را از کشور اخراج کند (شهپاز، ۲۵ مرداد ۱۳۳۲: ۴).

دیگر ابزار تقویت منبع هنجاری، سرودها بود. این سرودها در نشریات و جزوات حزب چاپ و توسط اعضاء در راهپیمایی‌ها و میتینگ‌ها خوانده می‌شد (ترانه‌های رزم و انقلاب، ۱۳۴۵: ۱۶-۱). از لحاظ انواع بسیج، حزب توده در میانه دو کودتا از بسیج تهاجمی بهره برد. با خروج شاه از کشور، حزب که فرصت پیش‌آمده را برای تغییر سلطنت و دستیابی به منافع خود مهیا می‌دید، خواستار استقرار نظام جمهوری دموکراتیک شد. حزب همچنین طرفداران خود را به خیابان فراخواند (جامی، ۱۳۹۲: ۷۱۰-۷۰۷)؛ اما هواداران حزب توده با طرفداران مصدق درگیر شدند (پتربک، ۱۳۹۳: ۶۵) و در نهایت به دنبال ملاقات هندرسون سفیر وقت آمریکا با مصدق در ۲۷ مرداد، دولت دستور ممنوعیت هرگونه تظاهرات و راهپیمایی را صادر کرد و توده‌ای‌ها ناچار به ترک خیابان‌ها شدند (آبراهامیان، ۱۳۹۲: ۲۶۳). به این ترتیب، عملاً حزب توده نتوانست از فرصت اندک موجود، برای بسیج منابع خود استفاده کند.

۷. سرکوب/تسهیل

در نظریه تیلی، مؤلفه «سرکوب/تسهیل» ذیل عناصر برون‌گروهی مؤثر بر کنش جمعی دسته‌بندی می‌شود. این مؤلفه جزو مجموعه عواملی است که از بیرون بر گروه تحمیل شده و هزینه‌های گروه را کاهش یا افزایش می‌دهد (تیلی، ۱۳۸۵: ۱۵۰-۱۴۹).

۷-۱. بررسی مؤلفه سرکوب/تسهیل در رابطه با حزب ایران

با بررسی این مؤلفه و تأثیر آن بر روی حزب ایران می‌توان دریافت که این گروه در بازه زمانی ۲۵ تا ۲۸ مرداد هر دو گزاره «سرکوب» و «تسهیل» را به تناوب تجربه کرد. تا پیش از کودتای ۲۵ مرداد، عضویت شش نفر از اعضای حزب ایران در کابینه مصدق، (سیدالله معظمی وزیر پست و تلگراف و تلفن، سید باقر کاظمی وزیر دارایی، داود رجبی وزیر راه و وزیر مشاور، جهانگیر حق‌شناس وزیر راه، مهدی آذر وزیر فرهنگ و هنر، خلیل طالقانی وزیر کشاورزی) و همکاری نزدیک افرادی دیگر از این حزب مثل اللهیار صالح و کریم سنجابی با دولت (یاری، ۱۳۸۴: ۵۸-۵۷)، فعالیت‌های گروه را تسهیل کرده بود. اما در پی وقوع کودتای ۲۵ مرداد، نیمه‌شب چهار تن از اعضای جبهه ملی از جمله حسین فاطمی، ابراهیم خلیل عالمی، احمد زیرک‌زاده و جهانگیر حق‌شناس بازداشت و به پاسدارخانه کاخ سعدآباد منتقل شدند (صدقی، ۱۹۸۶: نوار شماره ۵) که از این میان دو نفر آخر عضو حزب ایران بودند. در این مرحله، دستگیری اعضای حزب نمودی از «سرکوب» تلقی می‌شود؛ اما چند ساعت بعد، به واسطه شکست کودتا و آزادی هر چهار نفر، حزب با تسهیل مواجه شد و با توجه به موقعیت حزب در دولت، این شرایط برای تشکل مزبور طی چند روز آتی تداوم پیدا کرد. تا اینکه در روز ۲۸ مرداد با وقوع کودتا یک‌بار دیگر حزب گرفتار سرکوب شد؛ مگر آن از سوی کودتاچیان اشغال و به آتش کشیده شد، عده‌ای از رهبران آن بازداشت و گروهی دیگر مخفی شدند (اسناد روابط خارجی آمریکا درباره نهضت ملی شدن نفت ایران، ۱۳۷۷/۲: ۱۰۴۸).

۷-۲. بررسی مؤلفه سرکوب/تسهیل در رابطه با جمعیت فدائیان اسلام

در بازه مورد بررسی، جمعیت فدائیان اسلام دوره‌ای از سرکوب را پشت سر می‌گذاشتند. اعضای این گروه از ابتدای سال ۱۳۳۰ طی چند مرحله بازداشت و زندانی شدند که مهمترین آن دستگیری و حبس نواب صفوی در ۱۲ خرداد آن سال بود. او پس از آزادی در ۱۴ بهمن ۱۳۳۱ از امور سیاسی فاصله گرفت (منظورالاجداد، ۱۳۷۹: ۲۱۵). این گروه در میانه دو کودتا نیز مورد مشورت دولت و مورد وثوق فعالان نهضت نبود. به این ترتیب سرکوبی فدائیان و دستگیری گسترده اعضای آن جمعیت، برای این گروه هزینه‌زا بود و به انشقاق و گسست در ارکان آن جمعیت انجامید.

۳-۷. بررسی مؤلفه سرکوب / تسهیل در رابطه با حزب توده

بعد از سوءقصد به محمدرضا شاه پهلوی در ۱۵ بهمن ۱۳۳۷، رژیم، فعالیت‌های حزب توده را غیرقانونی اعلام کرد. با حصر بعضی رهبران و انزوای بعضی دیگر، حزب توده از نظر سیاسی در شرایط بغرنجی قرار گرفت و ناچار شد به صورت مخفیانه ادامه حیات دهد (آقاجری و نورمحمد، ۱۴۰۰: ۹). روزنامه‌های حزب تعطیل و اعضای آن بازداشت یا متواری شدند (کشاورز، ۱۳۵۷: ۱۲۴-۱۲۱). این موضوع موجب سرکوبی حزب توده شده و هزینه‌های کنش جمعی آن حزب را افزایش داد. با شکست کودتای ۲۵ مرداد، حزب توده از اختفاء خارج شد و هواداران خود را به سطح خیابان کشاند؛ اما بار دیگر به واسطه اطلاعات دولت مبنی بر ممنوعیت تظاهرات، خیابان‌ها را ترک کرده و از کنش جمعی بازماند.

۸. قدرت

مقوله با اهمیت دیگر که از منظر تیلی بر کنش جمعی تأثیر مستقیم می‌گذارد، قدرت است. قدرت عبارت است از توان یک گروه در به دست آوردن منافع موردنظر خود (پناهی، ۱۳۹۲: ۳۴۹). مؤلفه‌هایی مثل حمایت مردم، ائتلاف و گستردگی ازجمله عوامل قدرت‌زا معرفی می‌شوند. از نظر تیلی، هدف مدعیان از کنش جمعی و جدال با یکدیگر دستیابی به قدرت است و تحولات در آرایش قدرت، عملکرد مدعیان را دچار تغییر می‌کند (اسکاپپول، ۱۳۸۸: ۳۵۱). از آنجاکه بنابر نظریه تیلی «عضویت در جامعه سیاسی امتیاز بزرگی را در اختیار یک گروه می‌گذارد و در کلی‌ترین حالت باعث افزایش قدرت گروه می‌شود» (تیلی، ۱۳۸۵: ۱۸۴)، از میان سه گروه مدعی که در این مقاله بررسی شدند، حزب ایران تا پیش از کودتای ۲۸ مرداد به واسطه عضویت در حلقه حاکمیت سیاسی، از قدرت بیشتری برخوردار بود؛ با این وجود این حزب برخلاف حزب توده، پایگاه اجتماعی نیرومندی نداشت. حزب توده از نظر گستره جغرافیایی و تعداد اعضا، نسبت به حزب ایران و جمعیت فدائیان اسلام برتری داشت؛ اما بیرون از محدوده حوزه سیاسی قرار گرفته بود. این حزب بعد از کودتای ناکام ۲۵ مرداد تلاش ناموفقی برای دستیابی به قدرت داشت و حتی با سازماندهی کادرهای خود تلاش کرد عملیات «ضدکودتا» طراحی کرده و قدرت خود را افزایش دهد. بر این اساس، کادرهای ضربتی که مجهز به سلاح و نارنجک بودند، تشکیل داد (جزئی، بی‌تا/۱: ۵۴). اما در عمل با وقوع کودتای ۲۸ مرداد و استقرار حکومت سرکوبگر، از رسیدن به قدرت بازماند. در این فهرست، فدائیان اسلام از نظر دسترسی به قدرت، در جایگاه آخر قرار می‌گیرد. این گروه در دوره مورد بررسی از لحاظ سیاسی، کارآیی سابق خود را از دست داده بود و برای رسیدن به اهداف اولیه‌اش که همانا تشکیل حکومت اسلامی بود، تلاشی نمی‌کرد (رهنما، ۱۴۰۰: ۳۸۰).

۹. فرصت / تهدید

منظور تیلی از فرصت، حصول وضعیتی است که زمینه را برای تحقق منافع گروه‌های مدعی فراهم می‌کند. در سوی مقابل، تهدید حکایت از وضعیتی دارد که مدعیان را برای دستیابی به منافعشان با بحران مواجه می‌نماید (تیلی، ۱۳۸۵: ۱۹۶). در بازه زمانی ۲۵ تا ۲۸ مرداد، هر سه گروه حزب ایران، فدائیان اسلام و حزب توده با فرصت‌ها و تهدیدهایی مواجه بودند. شکست کودتای ۲۵ مرداد یک رویداد فرصت‌ساز برای هر سه گروه تلقی می‌شد؛ زیرا با باز شدن فضای سیاسی، زمینه تحرک مدعیان فراهم می‌گردید؛ البته این موضوع برای حزب توده اهمیت بیشتری داشت؛ چون این حزب از ۴ سال پیش غیرقانونی اعلام شده بود و اینک فرصت داشت با خروج از انزوای سیاسی، اهداف خود را پیگیری کند. خروج شاه از ایران فرصت دیگری برای هر سه گروه مدعی به حساب می‌آمد؛ چراکه تحقق منافع اولیه آن‌ها، در گرو اضمحلال نظام سیاسی حاکم بود. این‌که هر یک از گروه‌ها از فرصت پیش‌آمده چه بهره‌ای ببرند، به بسیج منابع و کنش جمعی آن‌ها بستگی داشت.

در سوی مقابل، ائتلاف آمریکا و انگلیس، برای هر سه گروه مدعی تهدید محسوب می‌شد؛ اما همه مدعیان نسبت به این تهدید آگاهی نداشتند. درحالی‌که حزب توده در بیانیه روز ۲۷ مرداد نسبت به این ائتلاف هشدار داد و نوشت: «هدف آنها [آمریکا و انگلیس] سرکوب جنبش ملی، غارت منابع نفتی و تبدیل کشور به پایگاه سوق‌الجیشی است» (جامی، ۱۳۹۲: ۷۰۷). حزب ایران نسبت به آمریکا خوش‌بین بود (کوهستانی‌نژاد، ۱۴۰۰: ۳۱۲) و سران آن، اصلی‌ترین تهدید را از جانب کمونیسم احساس می‌کردند، نه آمریکا (مهریان، ۱۳۶۰: ۱۰۴). در نهایت نیز ائتلاف انگلیس و آمریکا موجب وقوع کودتای ۲۸ مرداد و شکست نهضت ملی شد.

یکی دیگر از وجوه تهدید، در رقابت‌های مدعیان با یکدیگر معنا پیدا می‌کند که براساس آن یک مدعی با حملات گروه دیگر منافع خود را در خطر می‌بیند (پناهی، ۱۳۹۲: ۳۴۹). در این رابطه، تحرکات حزب توده، برای دو گروه دیگر تهدید قلمداد می‌شد. بعد از کودتای اول، تحرکات حزب توده موجب ارباب دو جریان دیگر به ویژه نیروهای مذهبی شد. ارگان رسمی حزب ایران در ۲۷ مرداد به توده‌ای‌ها تاخت و آنها را اپورتونیست‌هایی خواند که منافع ملی را فدای منافع حزبی می‌کنند (جبهه آزادی، ۲۷ مرداد ۱۳۳۲: ۱). این روزنامه، حزب توده و طرفداران انگلیس را در یک جبهه قرار داده و آنها را «آنگلوکمونیست» لقب داد (جبهه آزادی، ۲۸ مرداد ۱۳۳۲: ۱). نیروهای مذهبی نیز که به شدت از قدرت گرفتن حزب توده واهمه داشتند، در خیابان با توده‌ای‌ها درگیر شدند. به زعم آنها، دولت دست توده‌ای‌ها را باز گذاشته بود (دوانی، ۱۳۸۱: ۱۴۱-۱۴۰). دستگاه کودتا از بدگمانی مدعیان نسبت به یکدیگر، به منظور ایجاد شکاف هرچه بیشتر بین آنها بهره برد؛ کودتاچیان نیروهای مذهبی را از ائتلاف جبهه ملی و حزب توده در پشت‌پرده ترسانند و موجب

شدند گروه‌های مذهبی از سقوط مصدق استقبال کنند (نجاتی، ۱۳۷۳: ۴۱۶). سفارت آمریکا به این موضوع، این چنین دامن می‌زد:

«دولت به مخالفت با دربار روی آورده است و مخالفت با دربار مدت‌های طولانی یکی از برنامه‌های حزب توده بوده است. نخست‌وزیر با کاستن از قدرت مجلس، دستگاه قضایی، نیروهای مسلح، روحانیون، بازار و دربار به متمرکز ساختن قدرت در دست خود روی آورده است؛ همین مسئله سبب شده این نهادها که سدی مهم در برابر کمونیسم محسوب می‌شوند به میزان زیادی تضعیف شوند. حزب توده در حوزه مخالفت با دربار مشترکات زیادی با دولت پیدا کرده است» (بارل، ۱۳۸۹/۱۴: ۱۳۶).

۱۰. کنش جمعی

از نظر تیلی، مجموعه اقداماتی که یک مدعی برای رسیدن به اهداف خود انجام می‌دهد کنش جمعی نامیده می‌شود (تیلی، ۱۳۸۵: ۸۴). مدعیان بعد از شکست کودتای ۲۵ مرداد، با توجه به تضعیف پایه‌های رژیم پهلوی، فرصت مغتنمی برای نیل به قدرت در اختیار داشتند؛ اما از آنجاکه پیش از این به مقوله بسیج تدارکاتی بی‌توجه بودند، در این ایام کوتاه نتوانستند کنش جمعی اثرگذاری ترتیب دهند.

۱۰-۱. کنش جمعی حزب ایران در میانه دو کودتا

مهمترین اقدام حزب ایران در فاصله این چهار روز، شرکت در تظاهرات و پایین آوردن مجسمه‌های محمدرضا شاه و رضا شاه در میدان تهران بود (صدقی، ۱۹۸۶: نوار شماره ۵). حزب ایران، خواستار مصادره اموال و دارایی‌های خاندان سلطنتی به نفع نهضت ملی شد (جبهه آزادی، ۲۸ مرداد ۱۳۳۲: ۱). طرفداران این گروه در عصر ۲۵ مرداد در میتینگ بهارستان شرکت کردند و زیرک‌زاده به نمایندگی از حزب ایران پشت تریبون قرار گرفت و از تشکیل شورای سلطنتی حمایت کرد. این در حالی بود که در همان میتینگ، حسین فاطمی از انقراض سلطنت سخن گفته بود (باختر امروز، ۲۶ مرداد ۱۳۳۲: ۶). تا روز ۲۷ مرداد، طرفداران کم‌شمار حزب ایران در خیابان‌های پایتخت به حمایت از مصدق پرداختند و از صبح روز ۲۸ مرداد بنابر ابلاغیه دولت، به خانه‌هایشان بازگشتند. تحرکات حزب ایران در میانه دو کودتا، از انهدام مجسمه‌های شاه گرفته تا حضور در تظاهرات و درگیری‌های خیابانی با حزب توده، نشان می‌دهد این گروه گرفتار فضای هیجانی شده و سران آن قادر به تصمیم‌گیری آنی و برنامه‌ریزی فوری جهت شکل‌دهی به کنش جمعی نبودند.

۱۰-۲. کنش جمعی فدائیان اسلام در میانه دو کودتا

در فروردین ۱۳۳۲ فدائیان به صراحت اعلام کردند از جنجال‌های سیاسی فاصله گرفته و تنها به برقراری حکومت اسلام می‌اندیشند (اطلاعات، ۲۵ فروردین ۱۳۳۲: ۳). رهبر این گروه نیز پس از آزادی از زندان، تغییر تاکتیک داده و برای استقرار حاکمیت اسلام، ملل مسلمان را به اتحاد و یگانگی فرامی‌خواند (رهنما، ۱۳۸۷: ۴۱۱). به این ترتیب، اعضای جمعیت فدائیان اسلام که بعد از

آزادی نواب، کمتر مواضع سیاسی اتخاذ می‌کردند، به جای شکل‌دهی کنش جمعی پس از کودتای ناموفق ۲۵ مرداد، محتاطانه به نظاره رویدادها نشستند. سرعت وقوع رویدادها در دهه سوم مرداد ۳۲ و نیز بی‌برنامگی فدائیان اسلام در این ایام، موجب شد آن گروه از کنش جمعی بازماند. رهبران فدائیان، قبل و بعد از کودتا قادر به سامان‌دهی گروه خود نبودند. آنها اساساً خود را برای این وضعیت آماده نکرده بودند. طبق گزارش شهربانی کشور، در روز ۱۸ مرداد ۱۳۳۲ نواب صفوی به همراه گروهی از یاران خود وارد شهرستان محلات شده و به این ترتیب، در آستانه کودتا و در بوران حوادث، خارج از تهران به سر می‌برد (گل‌محمدی، ۲/۱۳۸۲: ۵۱۸). روز ۲۵ مرداد و درحالی‌که اوضاع سیاسی کشور تحت‌الشعاع کشف کودتا بود، فدائیان مشغول تشییع و تدفین جنازه همسر نواب بودند. به گزارش شهربانی، در این روز جنازه همسر نواب صفوی به قم منتقل شد و رهبر فدائیان به همراه جمعی از یارانش تا عصر آن روز در قم حضور داشت و حوالی نیمه‌شب به تهران مراجعت کرد (گل‌محمدی، ۲/۱۳۸۲: ۵۱۹). چنانکه از گزارش‌های تاریخی برمی‌آید، در روز ۲۸ مرداد، تنها نگرانی نواب، تحرکات توده‌ای‌ها بوده است. او درباره این موضوع استخاره می‌کند و بنابر استخاره، تصمیم به صبر می‌گیرد (رهنما، ۱۳۸۷: ۱۰۱۸).

۱۰-۳. کنش جمعی حزب توده در میانه دو کودتا

بلافاصله بعد از فرار شاه، حزب توده طرفداران خود را به خیابان کشاند، اما به‌جای تحرکات حزبی و تشکیلاتی، بنای درگیری با رقبا گذاشت. حزب مزبور در این ایام پیشنهاد الغای سلطنت و تشکیل رژیم جمهوری را ارائه نمود (شهباز، ۲۷ مرداد ۱۳۳۲: ۳-۱) اما در این فرصت محدود هرگز نتوانست به تبیین دیدگاه‌های خود راجع به نظام سیاسی مطلوب بپردازد. در نهایت با ابلاغ ممنوعیت تظاهرات در ۲۸ مرداد، طرفداران حزب توده خیابان‌ها را ترک کردند. به این ترتیب، حزب در این روز عملاً عرصه سیاسی را خالی کرد و این گروه نیز همانند دو جریان رقیب، قادر به دست زدن به کنش جمعی اثرگذار در میانه دو کودتا نشد. نورالدین کیانوری علت اصلی عقیم ماندن کنش جمعی حزب توده در میانه دو کودتا را دستور دولت مبنی بر ممنوعیت تظاهرات و درخواست مصدق از مرکزیت حزب توده مبنی بر تخلیه خیابان‌های پایتخت می‌داند (کیانوری، ۱۳۵۹: ۴۳)؛ اما واقعیت آن است که در آستانه کودتای دوم، نه تنها در صفوف کمونیست‌ها اختلافات داخلی و تردید رأی ملموس بود، بلکه شوروی نیز تمایل چندانی به ابقای دولت مصدق نداشت (بیل و لوئیس، ۱۳۶۹: ۴۶۱). چنین بود که به تعبیر مازیار بهروز، حزب توده با وجود در اختیار داشتن شبکه سازمانی و پایگاه توده‌ای‌اش، در برابر نیروهای کودتا، با ناتوانی برخورد کرد (بهروز، ۱۳۹۰: ۴۶). چهار سال بعد در تیرماه ۱۳۳۶ و در جریان پلنوم چهارم کمیته مرکزی، رهبری حزب به اشتباهاتش در مواجهه با نهضت ملی و کودتای ۲۸ مرداد اعتراف و به خاطر بی‌عملی در ۲۸ مرداد اظهار پشیمانی کرد (کیانوری، ۱۳۵۹: ۱۷۹-۱۷۸).

۱۱. نتیجه

این مقاله در پی آن بود تا با استفاده از الگوی بسیج منابع چارلز تیلی چگونگی نقش‌آفرینی گروه‌های مدعی (حزب ایران، جمعیت فدائیان اسلام و حزب توده) را در روزهای منتهی به کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ بررسی کند. هرچند الگوی بسیج منابع به منظور تبیین شرایط انقلابی مورد پذیرش و استفاده محققین قرار گرفته و البته مدل کارآمدی نیز محسوب می‌شود، اما ضعف‌هایی نیز دارد. ازجمله این که تیلی در این الگو از تأثیر عوامل بین‌المللی در وقوع جنبش‌های اجتماعی غافل مانده است؛ عاملی که در کودتای ۲۸ مرداد اهمیت بسیاری داشت. وی همچنین به نقش رهبری در بسیج توده‌ها نیز بی‌توجه است. علاوه بر این، مدل تیلی یک الگوی کمی است و به کیفیت کنش‌ها کمتر توجه می‌کند.

مقاله حاضر کوشید با کاربست نظریه کنش جمعی، به این پرسش پاسخ دهد که چرا با وجود تزلزل پایه‌های حاکمیت سیاسی بعد از شکست کودتای ۲۵ مرداد ۱۳۳۲ و خروج شاه از کشور، گروه‌های مدعی در دستیابی به اهداف خود ناکام ماندند؟ درحالی که هر سه گروه مدعی، خواستار تغییر نظام سیاسی حاکم بودند. براساس یافته‌های پژوهش، یکی از علل این امر، فقدان سازمان اثرگذار در دوره مورد بررسی بود؛ سازمانی که می‌توانست با شمولیت و گستردگی، به مثابه عنصری وحدت‌بخش عمل کند. عامل دیگر را باید در عدم بهره‌گیری مدعیان از اقسام منابع و انواع بسیج جستجو کرد؛ به منظور اثرگذاری و شکل‌دهی کنش جمعی، ضرورت داشت مدعیان از انواع منابع بهره بگیرند؛ اما در عمل، تنها حزب توده به صورت محدود موفق به این امر شد. افزایش هزینه در پی سرکوب‌های دولتی عامل دیگری بود که موجب تضعیف مدعیان شد؛ همچنین عدم شکل‌گیری ائتلاف و همگرایی (به مانند آنچه در سی تیر ۱۳۳۱ رقم خورد)، غفلت از فرصت‌های پیش‌آمده (شکست کودتای اول و فرار شاه از ایران) و بی‌توجهی به تهدیدهای موجود (اتحاد آمریکا و انگلیس) از عواملی بود که به عدم شکل‌گیری کنش جمعی احزاب سیاسی در بازه زمانی ۲۵ تا ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ دامن زد. علاوه بر این، سه گروه یادشده، در ایام کوتاه بین دو کودتا، قادر به تبیین دیدگاه‌های خود راجع به نظام سیاسی بدیل سلطنت نبودند. به این ترتیب، هیچ‌یک از گروه‌های مزبور نتوانستند منابع بسیج را تصاحب کرده و از آن در راستای کنش جمعی استفاده کنند. بعد از ۲۸ مرداد، هر سه گروه تاوان اشتباهات خود را دادند؛ حزب ایران با اختفاء و بازداشت رهبران، تضعیف شد؛ فدائیان اسلام با اعدام رهبر خود به گوشه انزوا خزید و حزب توده با کشف سازمان نظامی، ضربه سختی خورد.

منابع

آبراهامیان، یرواند، (۱۳۸۹)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل‌محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.

- _____، (۱۳۹۲)، کودتا (۲۸ مرداد، سازمان سیا و ریشه‌های روابط ایران و آمریکا در عصر مدرن)، ترجمه محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- آقاجری، هاشم، نورمحمد، محسن، (آذر ۱۴۰۰)، «حزب توده و مفهوم مارکسیستی-لنینیستی» مسئله ملی» در ایران (۱۳۲۰-۱۳۵۷)، پژوهش‌های علوم تاریخی، ۱۳(۳)، ۱-۲۶.
- اخوان، بهرام، (۱۳۸۸)، علل ناکارآمدی احزاب سیاسی در ایران، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- اسکاچپول، نداء، (۱۳۸۸)، بینش و روش در جامعه‌شناسی تاریخی، ترجمه هاشم آقاجری، تهران: مرکز اسماعیلی، خیرالله، (۱۳۷۹)، احزاب سیاسی ایران، از مشروطیت تا کودتای ۲۸ مرداد، ج ۱، کرمانشاه: طاق بستان.
- اسناد روابط خارجی آمریکا درباره نهضت ملی شدن نفت ایران، (۱۳۷۷)، ج ۲، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و اصغر اندرودی، تهران: علمی.
- اصغری، محمود، (۱۳۹۴)، احزاب سیاسی ایران، کامیابی‌ها و ناکامی‌ها (۱۳۳۲-۱۳۲۰)، تهران: کدیور.
- امیدوار، حسین و دریابیگی، میرعلیرضا، (۱۳۸۹)، جستاری تاریخی بر عوامل بازدارنده احزاب سیاسی در ایران، تهران: افراز.
- بارل، آر. ام، (۱۳۸۹)، یادداشت‌های سیاسی ایران (۱۳۴۴-۱۳۳۱)، ج ۱۴، ترجمه افشار امیری، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- بهروز، مازیار، (۱۳۹۰)، شورشیان آرمان‌خواه (ناکامی چپ در ایران)، ترجمه مهدی پرتوی، تهران: ققنوس.
- بیل، جیمز، لوئیس، ویلیام راجر، (۱۳۶۹)، مصدق، نفت، ناسیونالیسم ایرانی، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و کاوه بیات، تهران: نشر نو.
- پتريک، کریستوفر، (۱۳۹۳)، سیا در ایران (کودتای ۱۳۳۲ و ریشه‌های اختلاف ایران و آمریکا)، ترجمه نعمت‌الله عاملی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- پناهی، محمدحسین، (۱۳۹۲)، نظریه‌های انقلاب: وقوع، فرایند و پیامدها، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- تبریزنیا، حسین، (۱۳۷۷)، برخی علل ناپایداری احزاب سیاسی در ایران، مشهد: سیاش.
- ترانه‌های رزم و انقلاب (مجموعه سرودها)، (۱۳۴۵)، بی‌جا: حزب توده ایران.
- تقریرات مصدق در زندان، (۱۳۵۹)، به کوشش ایرج افشار، تهران: فرهنگ ایران زمین.
- تیلی، چارلز، (۱۳۸۵)، از بسیج تا انقلاب، ترجمه علی مرشدی‌زاد، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی (وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی).
- جامی، (۱۳۹۲)، گذشته چراغ راه آینده است، جمعی از پژوهشگران (ویراست نو به کوشش فرید مرادی)، تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- جزنی، بیژن، (بی‌تا)، تاریخ سی ساله ایران، ج ۱، بی‌جا، بی‌نا.
- جهان‌تاب، میلاد، (۱۴۰۲)، حزب توده (۱۳۲۰ تا کودتای ۲۸ مرداد - بررسی جامعه‌شناسانه سیر تاریخی)، تهران: سرایش.

حزب توده از شکل‌گیری تا فروپاشی، (۱۳۸۷)، به کوشش جمعی از پژوهشگران، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

حزب توده/ایران چه می‌گوید و چه می‌خواهد؟، (۱۳۲۲)، تهیه شده در کمیسیون تبلیغات حزب توده، مندرج در: اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال دموکراسی و کمونیستی ایران، ج ۱، تهران: انتشارات علم.

حسینی‌زاده، محمدعلی و شفیعی اردستانی، رضا، (بهار و تابستان ۱۳۹۶)، «بسیج منابع، فرهنگ سیاسی و مسئله تداوم نهضت‌های اجتماعی در ایران (مطالعه موردی نهضت نفت)»، تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۷ (۱)، ۸۵-۱۰۷.

خامه‌ای، انور، (۱۳۶۳). پنجاه نفر و سه نفر، تهران: هفته. خسروپناه، محمدحسین، (۱۴۰۱)، سازمان افسران حزب توده/ایران، تهران: شیرازه کتاب ما. خسروشاهی، هادی، (۱۳۷۹)، فدائیان اسلام (تاریخ، عملکرد، اندیشه)، تهران: اطلاعات. دوانی، علی، (۱۳۸۱)، خاطرات و مبارزات حجت‌الاسلام محمدتقی فلسفی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

رهنما، علی، (۱۳۸۷)، نیروهای مذهبی بر بستر حرکت نهضت ملی، تهران: گام نو. _____، (۱۴۰۰)، پشت پرده کودتا: اوپاش، فرصت‌طلبان، ارتشیان، جاسوسان، ترجمه فریدون رشیدیان، تهران: نی.

روزولت، کرومیت، (۱۳۹۴)، کودتا (خاطرات کرومیت روزولت از کودتای بیست و هشت مرداد)، ترجمه محسن عسکری‌جهقی، تهران: ثالث.

زیرک‌زاده، احمد، (۱۳۷۶)، پرسش‌های بی‌پاسخ در سال‌های استثنایی، به کوشش ابوالحسن ضیاء‌ظریفی و خسرو سعیدی، تهران: نیلوفر.

شهبازی، عبدالله، (۱۳۷۲)، خاطرات ایرج اسکندری، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی. صدقی، ضیاء، (۱۹۸۶)، مصاحبه با احمد زیرک‌زاده، پروژه تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد (به کوشش حبیب لاجوردی)، ویرجینیا.

طبری، احسان، (۱۳۶۶)، کژراهه (خاطراتی از حزب توده)، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر. طیرانی، بهروز، (۱۳۷۶)، اسناد احزاب سیاسی ایران (۱۳۳۰-۱۳۳۰)، ج ۱، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.

علم، محمدرضا، (۱۳۸۶)، سهم فرهنگ سیاسی ایران در ناپایداری احزاب، تهران: نیک‌فرجام. فرهادی، احسان، کشاورز شکری، عباس، مرشدی‌زاد، علی، (بهار و تابستان ۱۳۹۳)، «تحلیل مقایسه‌ای بسیج در انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی ایران با استفاده از مدل بسیج تیلی»، تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۴ (۷)، ۱۰۹-۱۳۱.

فوران، جان، (۱۳۹۲)، مقاومت شکننده (تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب/اسلامی)، ترجمه احمد تدین، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا. کاتم، ریچارد، (۱۳۷۱)، ناسیونالیسم در ایران، ترجمه احمد تدین، تهران: کویر.

کاتوزیان، محمدعلی (همایون)، (۱۳۸۸)، *اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی*، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.

کشاوری، فریدون، (۱۳۵۷)، *من متهم می‌کنم کمیته مرکزی حزب توده را*، تهران: رواق.
کوهستانی‌نژاد، مسعود، (۱۴۰۰)، *حزب ایران (مجموعه اسناد و بیانیه‌ها ۱۳۳۲-۱۳۳۳)*، تهران: شیرازه کتاب ما.

کیانوری، نورالدین، (۱۳۵۹)، *حزب توده ایران و دکتر محمد مصدق*، تهران: حزب توده ایران.
_____، (۱۳۷۱)، *خاطرات نورالدین کیانوری*، تهران: اطلاعات.

گل محمدی، احمد، (۱۳۸۲)، *جمعیت فدائیان اسلام به روایت اسناد*، ج ۱ و ۲، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

مدیرشانه‌چی، محسن، (۱۳۷۵)، *احزاب سیاسی ایران با مطالعه موردی نیروی سوم و جامعه سوسیالیست‌ها*، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

مقصودی، مجتبی، (۱۳۸۹)، *تحولات سیاسی اجتماعی ایران (۱۳۵۷-۱۳۲۰)*، تهران: روزنه.
منظورالاجداد، سید محمدحسین، (پائیز ۱۳۷۹)، «*فدائیان اسلام*»، گفتگو، ۲۹، ۱۸۷-۲۳۱.
مهربان، رسول، (۱۳۶۰)، *بررسی مختصر احزاب بورژوازی لیبرال در مقابله با جنبش کارگری و انقلابی ایران*، تهران: انتشارات پیک ایران.

ناظم، رزا، (۱۳۸۸)، *سید حسین فاطمی و تحولات سیاسی ایران*، تهران: آگاه.
نجاتی، غلامرضا، (۱۳۷۳)، *جنبش ملی شدن صنعت نفت و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲*، تهران: شرکت سهامی انتشار.

نظری، علی‌اشرف و عطارزاده، بهزاد، (تابستان ۱۳۹۱)، «*نظریه بسیج منابع و تبیین کنش جمعی در قیام سی تیر ۱۳۳۱*»، پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ۱ (۱)، ۷۰-۲۹.

نظری، فاطمه، (۱۳۹۶)، *زندگینامه و خاطرات امیرعبدالله کرباسچیان*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
نواب صفوی (میرلوحی)، سید مجتبی، (۱۳۵۷)، *اعلامیه فدائیان اسلام یا کتاب رهنمای حقایق*، بی‌جا، بی‌نا.

یاری، سیاوش، (۱۳۸۴)، *حزب ایران به روایت اسناد ساواک*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
یوسفیان‌آرانی، جواد، فتح‌آبادی، حسین، فرهادی، علی، (۱۳۹۴)، *بسیج منابع در نهضت ملی ایران*، تهران: ارتش جمهوری اسلامی ایران (قرارگاه پدافند هوایی خاتم‌الانبیاء).

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)

روزنامه اطلاعات

روزنامه باختر امروز

روزنامه بسوی آینده

روزنامه جبهه آزادی

روزنامه رهبر

روزنامه شهباز

- Abrahamian, E., 1983, Iran between two revolutions, Translated by: A. Golmohammādi & M.E. Fattāhi, Tehrān: Ney. [In Persian].
- _____, 2013, The Coup (The CIA, and the roots of modern U.S-Iranian relations), Translated by: M.E. Fattāhi, Tehrān: Ney. [In Persian].
- Akhavān, B., 2009, Causes of the ineffectiveness of political parties in Iran, Tehrān: Islamic Revolution Documents Center. [In Persian].
- Āqajari, H. & Nourmohammadi, M., 2021. The Tudeh Party and the Marxist-Leninist Concept of the "National Question" in Iran (1941-1979), Historical Sciences Studies, Vol.13, No 3, (1-26) [In Persian].
- Asghari, M., 2015, Iran's political parties, successes and failures, Tehrān: Kadivar. [In Persian].
- Behrooz, M., 2011, Rebels with a cause the failure or the left in Iran, Translated by: M. Partovi, Tehrān: Qoqnos. [In Persian].
- Bill, J. & Louis, V.R., 1988, Mossadeq, Iranian Nationalism and oil, Translated by: A. Mahdavi & K. Bayāt, Tehrān: Nashr-e nou.
- Burrell, R.M., 2010, Iran Political Diaries 1881-1965, Vol. 14, Translated by: A. Amiri, Tehrān: Islamic Revolution Documents Center. [In Persian].
- Cottam, R., 1992, Nationalism in Iran, Translated by: A. Tadayon, Tehrān: Kavir. [In Persian].
- Davāni, A., 2002, Memories and Struggles of Mohammad Taqi Falsafi, Tehrān: Islamic Revolution Documents Center. [In Persian].
- Edwards, B & Gillham, P., 2013, Resource Mobilization Theory, prepared for The Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements, 2nd Edition.
- Elm, M., 2007, The Contribution of Iran's Political Culture to Party Instability, Tehrān: NikFarjām. [In Persian].
- Esmāeili, Kh., 2000, Iranian political parties from the constitutional era to the coup of August 19, 1991, Vol.1, Kermanshāh: Tāq Bostān. [In Persian].
- Farhādi, E. & Others, Constitutional Revolution and Islamic Revolution of Iran Based on the Theory of Mobilization by Charles Tilly, Institute for humanities and cultural studies, Vol.4, No 7, (109-131). [in Persian].
- Foran, J., 2013, Fragile resistance social transformation in Iran (from 1500 to revolution), , Translated by: A. Tadayon, Tehrān: Rasā. [In Persian].
- Golmohammadi, A., 2003, Fada'iyan-e Islam according to the narrations, Vol.1-2, Tehrān: Islamic Revolution Documents Center. [In Persian].
- Hoseinizādeh, M. & Shafiei Ardestāni, R., 2017, Mobilization of Resources: The Political Culture and the Issue of Continuity of Social Movements in Iran: The Case Study of Oil Movement, Institute for humanities and cultural studies, Vol.7, No 13, (85-107). [in Persian].

- Jahāntāb, M., 2023, The Tudeh Party (1941 to the coup of 11 August – a sociological study of the historical course), Tehrān: Sorāyesh. [In Persian].
- Jāmi, 2013, The past is a beacon for the future, a group of researchers, Tehrān: Negāh. [in Persian].
- Jazani, B., Iran's thirty-year history, Vol.1, [in Persian].
- Jenkins, J., 1983, Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements, Columbia: University of Missouri.
- Kātoziyān, M., 2009, The political economy of Iran from the constitutional era to the end of the Pahlavi dynasty, Translated by: M. Nafisi & K. Azizi, Tehrān: Markaz. [In Persian].
- Keshavārz, F., 1978, I accuse the Central Committee of the Tudeh Party, Tehrān: Ravāq. [in Persian].
- Khāmei, A., 1984. Fifty three people, Tehrān: Haftah [in Persian].
- Khosropanāh, M., 2022, The Iranian Tudeh party officers' organization, Tehrān: Shirazah. [in Persian].
- Khosroshāhi, H., 2000, The Devotees of Islam (History, Performance, Thought), Tehrān: Etelāāt. [in Persian].
- Kiyānoori, N., 1980, The Tudeh Party of Iran and Dr. Mohammad Mossadegh, Tehrān: The Tudeh Party of Iran. [in Persian].
- _____, 1992, Memories of Nouredin Kiyānoori, Tehrān: Etelāāt. [in Persian].
- Kohestāninejād, M., 2021, Iran Party (Collection of Documents and Statements 1323-1332), Tehrān: Shirāzeh. [in Persian].
- Manzourolajdād, M., Fada'iyan-e Islam, Goftegou Magazine, Vol.29, (187-231). [in Persian].
- Maqsoudi, M., 2010, Iran's socio-political developments, Tehrān: Rozaneh. [in Persian].
- Mehrabān, R., 1981, A brief survey of the liberal bourgeois parties in confronting the Iranian labor and revolutionary movement, Tehrān: Peik-e Iran. [in Persian].
- Modiršānechi, M., 1996, Iranian political parties, Tehrān: Rasā. [in Persian].
- Mossadegh's notes in prison, 1980, Compiled by I. Afshār, Tehrān: Iran Zamin. [In Persian].
- NavābSafavi, M., 1978, Fadāeiyan's announcement. [In Persian].
- Nazari, A. & Attārzādeh, B., Resource Mobilization of Theory and Collective Action of July 21st, 1952, Islamic Revolution Research, Vol.1, No 31 (29-70) [In Persian].
- Nazari, F., 2017, Biography and memoirs of AmirAbdollah Karbāschian, Tehrān: Islamic Revolution Documents Center. [In Persian].
- Nāzem, R., 2009, Seyyed Hossein Fatemi and Iran's Political Developments, Tehrān: Āgāh. [in Persian].
- Nejāti, Gh., 1994, The movement to nationalize the oil industry and the coup of August 19, 1953, Tehrān: Sahāmi-e Enteshār. [in Persian].

- Omidvār, H. & Daryābeigi, M.A, 2010, A historical study on the factors inhibiting political parties in Iran, Tehrān: Afrāz. [In Persian].
- Panāhi, M.H, 2013, Theories of Revolution: Occurrence, Process, and Consequences Tehrān: Samt. [In Persian].
- Petherick, C., 2014, The CIA in Iran: The Coup and the origins of the US-Iran divide, Translated by: N. Āmeli, Tehrān: Islamic Revolution Documents Center. [In Persian].
- Rahnamā, A., 2008, Religious forces on the basis of the national movement, Tehrān: Gām-eNou. [In Persian].
- _____, 2021. Behind the scenes of the coup, Translated by: F. Rashidiyān, Tehrān: Ney. [In Persian].
- Roosevelt, K., 2015, Coup (Chromita Roosevelt's memoirs of the August 11 coup), Translated by: M. Asgari, Tehrān: Sales. [In Persian].
- Sedqi, Z., (1986). Interview with Ahmad Zirakzadeh, Harvard Oral History Project (by Habib Lajavardi's effort) Virginia.
- Shahbāzi, A., 1993, Memories of Iraj Eskandari, Tehrān: Political studies and research institute. [In Persian].
- Skocpol, T., Vision and method in historical sociology, 2009, Translated by: H. Āqajari, Tehrān: Markaz. [In Persian].
- Songs of War and Revolution (Hymns Collection), Publications of the Tudeh Party of Iran.
- Tabari, E., 1987, "Kajrāheh" (Memoirs of the Tudeh Party), Tehrān: Amirkabir. [In Persian].
- Tabrizniyā, H., 1998, Some Causes of the Instability of Political Parties in Iran, Mashhad: Siyavash. [In Persian].
- Teyrāni, B., 1997, Documents of Iranian political parties, Vol.1, Tehrān: National Documents Organization of Iran. [In Persian].
- The Tudeh Party from its formation to its collapse, 2008, Through the efforts of a group of researchers, Tehrān: Political studies and research institute. [In Persian].
- Tilly, CH., 2006, From mobilization to revolution, Translated by: A. Morshedizād, Tehrān: Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Institute. [In Persian].
- US Foreign Relations Documents on the Iranian Oil Nationalization Movement, 1998, Vol.2, Translated by: A. Mahdavi & A. Androudi, Tehrān: Elmi.
- What does the Tudeh Party of Iran say and what does it want?, 1943, prepared by the Tudeh Party Propaganda Commission, included in: Historical Documents of the Labor, Social Democratic and Communist Movement of Iran, Vol.1, Tehrān: Elm. [In Persian].
- Yāri, S., 2005, The Iran Party according to SAVAK documents, Tehrān: Islamic Revolution Documents Center. [In Persian].

- Yosefiyān Ārāni, J. & Others, 2015 Mobilizing resources in the Iranian national movement, Tehrān: Army of the Islamic Republic of Iran. [In Persian].
- Zirakzādeh A., 1997, Unanswered Questions in Exceptional Years, by A.Z. Zarifi & Kh. Saeedi, Tehrān: Niloofar. [In Persian].
- Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly
- National Library and Archives Organization of Iran
- Besūye-Āyandeh Newspaper. [in persian].
- Etelāāt Newspaper. [in persian].
- Jebhe-ye Āzādi Newspaper. [in persian].
- Manshour-e Barādari Magazine. [in persian].
- Nabard-e Mellat Newspaper. [in persian].
- Rahbar Newspaper. [in persian].
- Shahbāz Newspaper. [in persian].